

قصہ اکبرین

تالیف

شیخ علی اکبرین علی حسینی

مکتبہ انبلیشی
کراچی - پاکستان

فصول الكبرى

تأليف

شيخ على أكبر بن علي حسيني رحمة الله

طبعة جديدة صحفة ملونة

فَضْوَى

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر :-/ 65 روپية

الطبعة الأولى : ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعية شوذھري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنکلوز، جلستان جوھر، کراتشي. پاکستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاکس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مکتبۃ البشری، کراتشي. پاکستان +92-321-2196170

مکتبۃ الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیة، سرکي روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد		مقدمہ
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۵	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۶	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجہول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی و زائد
۴۲	ابواب ملحق بر باقی مزید	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغ، معروف و مجہول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اثبات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید فیہ	۱۲	اثبات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع نعتی بـ "لن"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع سببی بنعتی محمد
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع بانون ثقیلہ
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع بانون خفیفہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	۱۶	لائے نبی و لام امر
۴۴	ملحق بـ "احرنجم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	بینی و معرب، بینی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام سدگانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامدہ
۴۵	باب نصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر فعل ثلاثی مجرد
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	إفعال	۳۷	ابواب بی ہمزہ وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحق بر باقی	۲۷	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی و رباعی ثلاثی مجرد

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون ضربی و سیدی	۷۷	ادغام متقاربین	۵۴	افعیعال
۱۱۵	قانون فتوی	۷۷	متقاربین در مخرج یا صفت	۵۵	چهار اقسام
۱۱۶	قانون سقایہ و حولایا	۷۸	حروف حلقیہ	۵۵	صحیح، مہموز، متصل
۱۱۷	قانون عدہ و سہ	۷۹	قانون تائے استعمال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسحذی	۸۰	قانون خصم و خصم	۵۷	مضاعف
۱۱۹	ابدال و حذف	۸۱	قانون تائے تفاعل و تفاعل	۵۷	مضاعف ثلاثی و رباعی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجتماع ساکنین	۵۸	وجہ تخفیف لفظ
۱۲۰	الف و یاء	۸۲	قانون دو اب و خاصہ	۵۸	اسکان و تحریک
۱۲۱	واو و ميم و نون	۸۳	اصل در تحریک ساکن	۵۹	اصول مہموز
۱۲۲	ہاء و لام	۸۴	وجوب فتحہ در "من"	۵۹	قانون بیر و آمن
۱۲۳	حروف زوائد	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تعریف حروف زوائد	۸۵	وجہ اسکان آخر	۶۱	قانون میر و جون
۱۲۴	دلیل زیادتی حرف	۸۶	وقف عصا و ریحی	۶۲	اصول متصل
۱۲۷	زیادتی حرف تضعیف	۸۷	قانون هذا جزء	۶۲	أجوه و إشاح و أدور
۱۲۸	زیادت غالب متعدد	۸۸	قانون الام و غلامی	۶۳	قانون محاریب و قوول
۱۳۰	ترجیح بشر	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أو اصل و أول
۱۳۱	تمرین	۹۰	موافق امالہ	۶۵	قانون قبل و بیع
۱۳۱	تعریف تمرین	۹۲	شثنیہ و جمع	۶۶	قانون قیم و قیام
۱۳۲	بنائے مثل محوی از صرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون قائل و بانیع
۱۳۳	بنائے مجتہل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	بنائے اغدودن	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون نلق و أدل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع بواد و نون	۷۰	قانون تقوی و دنیا
۱۳۵	کتابت یاسین	۱۰۳	جمع بالف و تاء	۷۱	اصول مضاعف
۱۳۶	کتابت اضرین	۱۰۴	اسم جنس	۷۱	قانون مد
۱۳۷	کتابت مؤجل و فقه	۱۰۵	تفسیر	۷۲	قانون فر
۱۳۸	کتابت مستهزون	۱۰۵	تفسیر معرب	۷۳	شروط ادغام
۱۳۹	کتابت فر و بت	۱۰۹	تفسیر ترخیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تفسیر جمع کثیر	۷۴	مخرج حلق
۱۴۱	کتابت ماتنان	۱۱۱	تفسیر اشارات و موصولات	۷۵	مخرج لام و راء
۱۴۲	کتابت اُن ناصبہ	۱۱۲	نسبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تعریف نسبت	۷۶	مجموعہ مہموزہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَالْعَالَمِیْنَ.....

الحمد لله: الف لام نزد مخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوسے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہنچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام و ثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہنچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو ب ماہیت موجودہ در ضمن جمع افراد، و این قول نسب مقام ست، و نزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرز معین موجود در خارج معبود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از اں حمد کامل خواهد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله اضعاف ما حمدہ جمیع خلقہ کما یحبہ و یرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "الله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواهد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواهد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ نئے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی.

و نزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم می تواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جو ایش پیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز

دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللهُ تَعَالَى - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم و حرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازممنہ ثلثہ ماضی و حال و مستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آن رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طيور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. رسولہ: و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم عَلَیْهِ السَّلَامُ صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آل علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و سیزده، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "حیالی" و غیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نوبہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول بر و نازل گردید. (کذا فی النوادر وغیرہ)

عَلَّمَكَ الْخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء بعد موصول و نداء و لفظ حیث و کلمات در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادیر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ بیچ زبانے خالی ازین سے قسم نبود. فعل: بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. فعل کلمہ: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ و حدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادیر الوصول) مبنی: ای موضوع پس افعالی کہ در استعمال زمانہ از انہاد دور شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی الخ: ای یکے مخصوص از ازممنہ سے گانہ در آں یافتہ شود، پس صبح و غبوق بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئات لفظ ست نہ بمادہ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقتہ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادیر الوصول)

چوں: فتح الله كشاد خدا ويفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ با یکے از از مہمہ مذکورہ، و حرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سے قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلة ست موضوع.....

ويفتح: اختیار این دو مثال برائے تقاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول) اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، و سین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما يفوق علیہ باید، و آن إجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. و ہذا کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ بر اں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و در تقاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از از مہمہ: أمس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و غیرہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت نکرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آنرا عا بر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرنده، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچه در اں این زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواهد بود، و این توجیہ ضعیف است. و آنچه گفتہ اند کہ بالفتح ارفع است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک ارفع میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ این قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عبا معتبر ست نہ جملاء و مقلدین، و از کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلی ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشتہ. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: اِقْرَأْ یعنی بخواں. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی

فعلے ست: ازینجا مثل: اُوہ بمعنی اُتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. موضوع: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، و مثل: ضارب الآن او غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراوہ بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی بفتح: می کشاید یا خواهد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. فعلے ست: بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن اِلْح: مراد از آن مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و عار را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَفِيْمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الانعام: ۷۲) یا استعجاب نحو: استعذ بالله، یا اباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدہ: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در آن معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تا مل ظاہری شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. ماضی و مضارع: نہ امر؛ زیرا کہ امر مجہول نیاید، و آنکہ مجہول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشیہ) معروف: کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آل مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آل در یابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر ادراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل در اینجا بمعنی اصطلاحے ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خَلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعد م تاثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار است؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیارودن مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد و تثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) قرار دادہ اند: باین طور کہ آنچه مقابل یکے ازین سہ افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینہ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. تصویر: ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. و در موازنہ: این تعریف مشہور است کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو وجہ، یکے: آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام است، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یک حرف لا حزم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] [این جملہ را برائے ارتباط کلام ما بعد کہ بما قبلس تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن و موزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم و زائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افتعل باشد نہ افطعل، و صرف و جلب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعزل و نہ فعلب.

ضد آں، و ہر یک معروف و مجهول بردو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور اللہ قلبک و قلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیشودہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [آراد بالصیغۃ ہیئۃ تحصل للفعل بسبب نسبتہ إلى الضمیر. (یحیی)] در اصل صوغۃ بود، و او از کسرۃ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گذاختن، و در اصطلاح یمات عارض بمادۃ کلمہ، و این تعریف اولی است از مشہور کہ ہیئۃ للحروف مع الحركات والسکنات؛ زیرا کہ برقی امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید. بخلاف مشہور چہ قی حروف و حرکات و سکنات و ضرب سکنات نہ دارد، و اگر چہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہ دلالت دارد بر فاعلما، و قیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد و تشنیہ و جمع بود، و همچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، و ہمین قدر مخاطب و متکلم را؛ تا بضر ب شش در سہ ہیشودہ صیغہ بیرون آید. سیزدہ: شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تشنیہ مخاطب و مخاطبہ، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلنا در تشنیہ و جمع آں. و علت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر روبروئے مخاطب می باشد، و رفع التباس از رویت حاصل است، و گاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با و از مذکر و مؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، و همچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ در آل مشترک داشتند و بس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل است. (یحیی) چہار مشترک: [تفعل در حاضر و غائبہ، و تفعلاں در تشنیہ غائب و حاضر و حاضرہ، و أفعلاں در وحدان متکلم، و نفعلاں در تشنیہ و جمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد و در ماضی سہ؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی ثقل دارد لفظ دیگر نیز مشترک کردند و در تشنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است و از صیغ موزون، و در بعضی نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاہر، و در بعضی صیغ و اوزان و در بعضی اوزان و صیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت اشاره بآنست کہ موزون بہ را اوزان و صیغ ہر دو می گویند. بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَتْ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

بحرکات ثلثه در عین چون کلمه "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَّ
ولا فَعَلَّ آه. بدانکه

فَعَلَّ: ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آں بکره قریب تر و کمره اصل ست، و ہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوسے نکارت دارد؛ لہذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلَّ فَعَلُوا: چون برائے فرق صیغہ افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در ثنثیہ برائے خفت، و واو در جمع برائے نقل افزودند؛ تا تخفیف بخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد.
فَعَلْتُ: تا را برائے مؤنث از ان افزودند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون این تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنَا: نون در آں مختصر هن ست، و اصلش فعلهن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آء تانیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی از لبع حرکات در آنکہ بمنزہ کلمہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)
فَعَلْتُ: ما خود است از آنست، و فتح تا در اینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواهد. (أنور علی)
فَعَلْتُمْ فَعَلْتُمْ: این ہر دو مأخوذ اند از انستما و انتم. فَعَلْتُ: [ثنثیہ در اینجا بسبب اشتراک ذکر نکرده]. ہر گاہ اختصار تا بالف بہت التباس بہ ثنثیہ و ہون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، و برائے فرق از دیگران ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون در اینجا مأخوذ است از نحن، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلَا أَقْتَحَمَ الْعُقَبَةَ﴾ (البلد: ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسیر للعقبۃ، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبهم. (نوادیر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ "لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چون: کرم و سمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ مَا فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ا تین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ ہچوں نون، و یاد در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفَعَّلُ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُونَ	تَفَعَّلَيْنِ	تَفَعَّلَيْنِ	أَفْعَلُ	أَفْعَلُ	نَفَعَلُ
----------	-------------	-------------	-----------	--------------	--------------	---------------	---------------	----------	----------	----------

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامت مضارع را ضم دہی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا ا ل خ: مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) ا تین: صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ا تئی یائی آمدند آن زناں. در اولش ا ل خ: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تا، را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفْعَلُ: میکند و یا خواهد کرد و آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چون در اول زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، و در ثثنیہ کسرہ داوند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالكسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از ثثنیہ، و کاہے نون ثثنیہ را فتح و ضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿أَتَعَدَّانِي﴾ (الأحقاف: ۱۷) بفتح نون ﴿تُرْزَقَانِي﴾ (یوسف: ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحرکات ثلثہ: لیکن مضمون العین و مکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ينصر و يضرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

و بما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه ما ولا تغییرے در لفظ مضارع ندهد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"الن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مسمی بنفی تاکید بن، و در آخر چهار صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیچند نحو:

لَنْ يَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلَنَّ
	لَنْ نَفْعَلَنَّ	لَنْ أَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلُوا

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل است، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے اِنْ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر است کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول "ما" و "لا" بر معنی حال یا استقبال بر قراری باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، و نیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل اِنْ: در معنی "الن" سہ قول است، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تا بید و آل نزد بعضی مخصوص بدینا بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہذا نفی رویت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ﴾ (طہ: ۹۱) چرا کہ "الن" تا بید می خواهد و "حتى" تحدید و انتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل است نہ تاکید و نہ تا بید و آن شامل بود تحدید و تا بید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، و گاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج و ابن عصفور. (نوادر الوصول و یحیی)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیچند؛ از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَنَّ: و گاہے "الن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعينين بعدك منظرًا (س)

و"لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستطبی بنفی جمد، ودر آخر چهار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچہ در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چون نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واؤ جمع را کہ ما قبل آن مضموم ست و یاء مؤنث حاضر را کہ ما قبل آن مکسور ست بیگنی،

مستطبی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاع نیافتہ ام. (یحیی) گویم: از کتب سلف یکے کتاب الخصائص است از ابن جنی، در آن بند کرہ نفی جمد خیلہ بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادی) جمد: بالفتح بمعنی جمود یعنی دانستہ انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد لہذا نفیش را جمد نامیدند، و اضافت نفی جمد لامی ست، کعلم الفقه و شجر الأراک، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول) جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیہ کہ اصلت در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، بچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) اگر بود: ای اگر واؤ یاء و الف بود بیگند؛ چرا کہ جازم رفع را از آخر می آگند ہر گاہ در معتل رفع از جهت استعمال قبل جازم محذوف بود پس ہر گاہ جازم بر و آمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با "لم" اثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضی)

بیندازد: چرا کہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضی) آخر مضارع: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (یحیی) نون اعرابی را: چرا کہ فعل بانون ثقیلہ بینی می شود و در بینی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب اشکراہ اجتماع نونات، و ایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضی) مضموم ست: واگرد و واؤ جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آن مفتوح ست چون: یخشون و یرضون و تخشین و ترضین و واؤ را در جمع جهت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم و در مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک و تیرہ باشد. (رضی)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین و اول آنہا آمدہ ست، و اگر ایں واؤ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند و واؤ را حذف کردند. و سیویہ گوید: کہ اگر اضربون و اضربین، بچو اضربان می گفتند، و واؤ یاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس بودی بچو تماًذا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تشنیه و جمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله مکسور باشد ^{غائب باشد یا مخاطب} اگر پس الف افتد، وگرنه مفتوح چنانچه لام تاکید ^{ای مفتوح باشد} .
مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَنَّ

ونون خفیفه حکم نون ثقیله دارد.....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکون و چهار نون در یمن: زیرا که در اول یک نون اصلی ست و در دوم و نون. (نوادر الوصول) نون ثقیله: بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقبله ست که در آن معنی طلب باشد همچو امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و در مستقبله که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، و اما زائده برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (رضی) مضموم: [تا دلیل باشد بر او و محذوف.] و این حکم کلی ست مر جمعه را که واو از جهت ضمّه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضرے را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واو ش مضموم و واحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمّه و کسره ما قبل بعد سقوط واو و یاء برقرار ماند، و در صورت ثانی واو و یاء را حرکت ضمّه و کسره داده شود. (أنور علی) مکسور: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے بانون ثقیله تشنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تشنیه بالا گذشت. وگرنه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب ست. لَيَفْعَلَنَّ: هر آینه هر آینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آل یک مرد در زمانه استقبال، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر. لَتَفْعَلَانَّ: صیغه تشنیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر. حکم نون الخ: ای در افاده معنی تاکید مستقبله لانزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيْسَ حَنَّ وَلَا كُؤَانًا مِنَ الصَّاعِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِينَ	لَأَفْعَلْنَ	لَنَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

چون لائے نبی در آید بمعنی منع گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آہ. در نبی ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں رالام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در ثنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چرا کہ در آں مدہ است.

و از بنجاست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ۱۶۲) و قولہم: "التقت حلقنا البطنان" ای بسکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقاء ساکنین، و دریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ (یونس: ۸۹) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست بر آسہ، و نزد کوفین ثقیلہ اصل ست. (رضی)

لَيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواهد کردیا، کردہ خواهد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجہول. لَتَفْعَلْنَ: صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. لَتَفْعَلْنَ: باسقاط صیغہ ثننیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ ثننیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلْنَ: باسقاط صیغہ ثننیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نبی مسکونی بہ نبی شدہ با آنکہ نبی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نبی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کھی کہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در معنی می آرد کہ این لام بعد واو و فاء اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرہ: ۱۸۶) و بعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لِيُقْضَا﴾ (الحج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفیان و قالون و زری، و گاہے بقرینہ در شعر با وجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراہیم: ۳۱) أي ليقيموا، وابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

=

تيدن؛ فإني حموها وجارها

قلت لبواب لدية دارها

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

مضارع مجهول بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

فصل

بدانکہ امر راجح صیغہ است، و بنائے آن از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= أي لتأذن، و این حذف بضرورت شعری نیست؛ چه ایذن بجائے تیزن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)
در نیاید: قیاس آن بود که امر مخاطب معروف هم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آن بعد حذف باقی نماند؛ لهذا امر را مبنی کردند، و کوفیان چون آنرا در احادیث و اشعار بلام هم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکہ اگر مامور جماعتی باشد که بعضی از آن حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و در این صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغہ خطاب هم؛ تا لام افاده غیبت و تا افاده خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، و ازینجا در قراءت شاذه "فبذلك فلتفرحوا" آمده. (رضی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعاء، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)
برائے خطاب: بلکه بر صیغائے غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. لِيَفْعَلْ: ای باید که بکنند یا بگو: که کند.
فصل: مخفی مباد که او امر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارع عند؛ لهذا همه را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مبنی و قسم مضارع است؛ لهذا فصلش جدا کرد. راجح صیغہ: تشبیه مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آن از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر و مضارع و غیره همه از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایه بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، برین تقدیر هم مضائقه ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت هم اکثر موافق جمہور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزه وصل مضموم در آر اگر عین کلمه مضموم بود، و گرنه مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلُوا	اَفْعَلِي	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	------------	-----------	------------

بحرکات ثلثه در عین و هر در نون بنهیکه پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکه ماضی و امر و حرف بنی اصل

بیگنی: تا سخت که کثرت استعمال او میخواید حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف همزه می آید پس چه تخفیف در لفظ باشد، بلکه فی الجملة ثقل است؛ چه همزه مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکه: بودن همزه در هر صیغه امر ضرور نیست، چون: عد وضع و کلم و تکلم، و در صیغائے که می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید. ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چون: از تَعْدُ عِدْ، و اگر آخر حرف علت بود آنرا بیگنی، چون: ق از نقی. (نوادر الوصول) همزه وصل: بدانکه همزه وصل خواه بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا که حرف بنی است و اصل در بنا سکون باید که ساکن باشد، و چون در تحریک ساکن کسره اصل است سزاوار آں بود که وقت حاجت مکسور گردد، و علت دیگر برائے کسره اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمه و فتح که خلاف اصل است حاجت علت افتد.

پس ضمه اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چون: اُقْتُلْ، و در غیر آں، مثل: اُقْتَدِرْ ماضی مجهول؛ تا دم خروج کسره بطرف ضمه لازم نیاید؛ چرا که ساکن مانع قوی نیست، کذا فی "الرضی"، و بعضی گفته اند: که همزه تابع حرکت ثالث است، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنْصِرْ، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، و لاجرم مکسور گردد؛ از آنکه کسره به نسبت ضمه خفیف است.

و وجه زیادت همزه برائے ابتداء بسکون آنکه این حرف هنگام خروج صوت از همه حروف حلقی مقدم است، و حروف حلقی بر همه حروف باقیه مقدم؛ و لہذا در حروف ہجا مقدم آورده اند، و وجه تسمیہ اش آنکه این همزه بحر ف ساکن و وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکه خود از میان ساقط شده قبل و بعد خود را بهم وصل می نماید، یا آنکه متکلم به سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چون همزه افزوده شود بمطلب خود و اصل گردد کذا فی "نوادر الوصول".

بنی اصل: [نزد جمہور؛ زیرا کہ شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضی معرب است باعراب تقدیری.] بنی نزد مخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظاً یا تقدیراً تغیر نہ پذیرد، پس نزد اوزید و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید۔ واسم بر دو گونہ است:
 مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هو لاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ
 اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد
 اعراب وتونین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائی ندہد کسرہ وتونین را مگر بداعیہ،
 نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسے کہ

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند التریب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنایش محتاج مشابہت مبنی
 دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چون اسم اشارہ کہ
 محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا
 زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آل معرب۔ (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود۔ (منہ) آخر وے: این تعریف بطور جار اللہ ز منحشری ست۔
 عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے۔ (منہ)

من ضرب هو لاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت۔ متمکن: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل
 فن بمعنی معرب کما فی "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفته آرے امکن بمعنی منصرف، وغیر امکن بمعنی غیر
 منصرف از اصطلاحات فن ست۔ (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تونین دارد، پس منتقص نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ در آل بالفعل نیست۔ (یحیی)
 تونین: مراد از تونین اینجا تونین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تونین تکلیف لاحق می شود مہنیت را چون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند،
 وپہچنین عوض مختص معرب نیست، چون: حیثند، وپہچنین تونین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے
 مد صوت می آید۔ (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتونین۔ (یحیی) کسرہ وتونین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند] حرف عطف
 مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دورا بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت
 تونین ست۔ (نوادر الوصول)

مصدر اسے کہ: این تعریف بطور مسلک بصرین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست۔ (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظی مصوغ از مصدر با حداث ساخته شده
 هستی و معنی با بقله ماده و معنی آن کصوغ الأوابی والحلی من الفضة. و جامد که نه مصدر
 و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در چهار حرف
 اصلی است، و خماسی که در پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در دو حرف زائده
 از ثلاثی و رباعی و خماسی ای چهار زائده
 نبود، چون: فرّوس.....

ماخذ فعل الخ: [احترازت از ضاریه و مضروبیة. [حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیرا جائیکه فعل را از و مطلقا بنا کرده باشند،
 مثل: أفکل برون أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحی ست و از ماخذ حقیقی مقابل
 جعلی، پس لبن و خریف مثلا که ماخذ جعلی برائے ألبن و أحرف است و وارد نشود. (نوادر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشهورست که مصنف از آن عدول کرده کلمه از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا که بر لفظ عنق بمعنی گردن، و نفسه
 بمعنی خوشبختن صادق می آید. (نوادر الوصول) مشتق: بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی ست از لفظ دیگر بادی تغییر بشرط مناسبت در
 لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است؛ زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد بجای حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند،
 چون: نعت از هق، یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگرے چون: جذب از جذب، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل
 و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چون: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظی از لفظی با وجود
 مناسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیرست.

از مصدر: خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چون ذأبت ماخوذ از ذئب که اسم ست. (شرح الأصول)
 با بقله: [احترازت از جذب مشتق از جذب با اشتقاق کبیر. [احترازت از نعت مشتق از هق با اشتقاق اکبر.
 الحلی: برون ذلی اصلش حُلُوئی، بود بقاعده مرمری حلی شد. بر سه وجه: مقسم این اقسام جامد را قرار داد نه مطلق اسم
 معرب را؛ زیرا که مصدر خماسی الاصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه متعدی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.
 ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چون: کاف خطاب و ما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء مبنی ست و اینجا
 تقسیم معرب. [بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضمیر اول از تغییرات نسبت ست، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول
 منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بالضم؛ زیرا که بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه حرف
 نیست. (نوادر الوصول) فرّوس: جنس اسپ نر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعْفَرٌ وَفَرْزَدِقٌ وَمَزِيدٌ كَمَا دَرُوزَانِدٌ هَمٌّ بُوْدٌ، چوں: حِمَارٌ وَقِنْفَخْرُو خَزْعَيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا يتجاوز سبعة. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ
فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فُعَالٌ	فِعَالٌ	فُعَالٌ	فُعَلٌ	فِعَلٌ	فُعَلٌ

جعفر: بمعنی نهر صغير وكبير، و نزدیک بعضی بمعنی نهر پر، و بمعنی ناله فریه، و نام ابن کلاب، و نام یکی از ائمه، و پسر یحیی بر مکی، و یکمیا گری که زر جعفری منسوب باوست، و آنچه بمعنی خمیازه و حمار شهرت دارد در کتب معتبره لغت ازان اثری پدید نیست. (نوادیر الوصول) فرزدق: بفتح تین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، و لقب همام بن غالب برائے آنکه کوتاه قد و فریه بود، یا بنا بر آنکه روئے مدور درشت و قبیح داشت. زیادتی: بدانکه از دیاد "یاء" در مصدر معمولست، و حاجت می افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" و جلیبی و خطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، و حاصل کلام همه آنکه مصدر رایجی سلامت و خصوص را مثلاً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر اں افزایند، و ایں محض تکلف است.

لهذا عبد الحكيم این توجیه را غیر مرضی میدارند، و نور الله احرا ری بتخلیط لفظ سلامتی و امثال آں تفصیص مینماید، مع هذا اگر از بعضی اکابر همچو الفاظ از قلم بر آید تا امکان تحقیقش باید کوشید و تخلیط نیاید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بهار عجم" است؛ لهذا تاج الأذکیاء و رئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم - در شرح ایں لفظ تاویله اختیار کرده قائل بر زیادت شده اند و از نسبت تخلیط به مصنف کف لسان فرموده. (أنور علی)

فِعْلٌ: بالكسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ارض. فَعْلَةٌ: بالفتح، نحو: رحمة مهربانی کردن، ازس. فَعْلَةٌ: بالكسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، ازن. فُعْلَةٌ: بالضم، نحو: كدرة غبار آلود شدن، ازس. فَعْلٌ: بفتح تین، نحو: طلب جستن، ازن. فِعْلَةٌ: بفتح و کسر، نحو: سرقة دزدیدن، ارض. فِعْلٌ: بالكسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازك.

فُعْلٌ: بالضم و الفتح، نحو: هدی راه نمودن، ارض. فِعَالٌ: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، ازف. فِعَالٌ: بالكسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، ارض. فُعَالٌ: بالضم، نحو: سؤال خواستن، ازف. فُعَالَةٌ: بالفتح، نحو: زهاده پرهیزگار شدن، ازس. فِعَالَةٌ: بالكسر، نحو: درایة دریافتن، ارض. فُعَالَةٌ: بالضم، نحو: بغایة جستن، ارض.

فَعِلٌ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ

ومی آید بر مَفْعُولٌ و مَفْعُولَةٌ و فاعِلَةٌ و فَعُولٌ و مَفْعَلَةٌ و فَعُولَةٌ و فَعْلَوَةٌ و فَعْلَاءٌ و فَعْلُولَةٌ و جز
 آں و للمبالغة تَفْعَالٌ و فَعِيلِيٌّ و فَعْلَوْتُ و فَعْلَوْتِي و تَفْعَالٌ

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشیدن برق، ارض. فَعِيلَةٌ: نحو: قطیعه بریدن از خویشی، ازن. فُعُولٌ: بالضم، نحو: دخول در آمدن از نصر. فُعُولَةٌ: بالضم، نحو: سهویه سرخ و سفید شدن، ازس.

مَفْعَلٌ: نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع بازگشتن از ضرب، و مسعاة، أصله: مسعية، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و حمدة ستودن از سماع، و دعوي خواندن از نصر، و ذکری یاد کردن از نصر، و بشري خرده دادن از نصر، و لیان، أصله لویان و او یا شد و در یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، و حرمان بے بهره ماندن از ضرب، و غفران بخشیدن از ضرب، و کراهة ناخوش شدن از سماع، و قیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعْلَانٌ: نحو: نزوان جستن زبر ماده، از نصر. مَفْعُولٌ: نحو: مکذوب و مکذوبة و کاذبة دروغ گفتن، ارض.

فَعُولٌ: نحو: قبول پذیرفتن، ازس. مَفْعَلَةٌ: نحو: مملکه مالک شدن، ارض. فَعُولَةٌ: نحو: جبورة تکبر کردن، ازن. فَعْلَاءٌ: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعْلُولَةٌ: نحو: کیونونه شدن ازن، اصلش نزد اخفش و کوفیان کیونونه بضم فاکلمه بود، ضمیر فافتح بدل کردند؛ تا بمصدر ذوات التاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان و او را بیا بدل کردند برائے حمل، بر اخوات او و این تکلف محض است، و سیبویه و بصریان گویند: اصل آں کیونونه بفتح عین است، و او بقاعده مرمی یا شد و در یا ادغام یافت، پس ازان یا ئے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گویند: قول سیبویه اولی است.

للمبالغة: اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا مناسبت است؟ و این مسلک ز محشری است، و بهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال است اولی که قیاسی باشد، و سیبویه گویند: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالٌ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فَعِيلِيٌّ: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر.

فَعْلَوْتُ: نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. فَعْلَوْتِي: نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سماع.

تَفْعَالٌ: نحو: تقطاع بکسر تین و تشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِلٍ مطرودست كَفَعْلَةٌ لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَةٌ لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

وللمبالغة:

فَعْلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعَلٌ
--------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	---------	----------	--------

غيرها: چون: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبي وغلبة بضمثين وتشديد ياء، وغلبي بكسر تين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكيرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعودة بضم همزه وعين مهمله بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِلٌ: بكسر عین وفتح آل. (نوادر الأصول) كَفَعْلَةٌ إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرءة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانکه صرفیانی از مصدر و اسم فاعل و غیره بحیث اشتقاق و تعداد صیغ و جز آل بحث می کنند، و نحو بیان از حیثیت عمل لاینا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر و گاه برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق که اسم فاعل اند بتاویل شیء طالق و انسان حائض نزد سیبویه، و خلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه این اشتقاق از حیض و طلاق همچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق و ذو حیض باشد، و کوفیان گویند: تاء درینا مقدرست بجهت عدم لبس و اختصاص بمؤنث، و رد میکند آنرا امرأه حامله و مرضعة که با عدم لبس تاء مقدر نیست. فَعْلٌ: نحو: حذر بسیار پرهیزگار، از علم.

فَعُولٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. فَعَّالٌ: نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. فُعَّالٌ: نحو: ضراب بسیار زننده.

مِفْعَلٌ: نحو: مجزم و مجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. مِفْعِيلٌ: نحو: منطق بسیار گو، از ضرب.

فِعِيلٌ: نحو: شریب بسیار نوشنده، از علم. فُعْلَةٌ: نحو: ضحکه بسیار خنده کننده، از علم. فُعَلٌ: نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور از ضرب.

لِ نَحْوِ عَلِيمٍ بَسِيرًا دَانًا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علامة وفروقة ومجازمة**.
برائے زیادت در مبالغہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولَاتٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولٌ
--------------	----------------	-------------	--------------	--------------	-----------

وَفَعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفَعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعْلٌ وَفَعِلٌ وَفَاعِلٌ.
قتول بمعنی مقتول کلام بمعنی مکتوم

واسم تفضیل، میزانه: أفعال فعلى، والجمع أفاعلٌ.

واسم آلہ، میزانه: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فِعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.....
کنند تر آن کیست مرد

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. فروقة: بسیار جدا کننده از علم. مجازمة: بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکه بروماخذ فعل واقع شود، چون: مضروب: زده شده. (منه)] بنائے آل از مضارع مجهول ست، چون زیادت حرف علت ممکن نبود لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چه اگر ضمه علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول افعال می شد. وچون بعد فتح هم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضمه دادند، و بجہت غرابت این وزن باشباع خوانند؛ تا اوای پیدا شد. و شرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گوی: مذهب و نہ ذہب مجهول. (شرح صراح، رضی)

فَعِيلٌ: جریح بمعنی مجروح. فَعْلَةٌ: چون: ضحکة آنکه بروخندند. فَعْلٌ: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: و آل اسے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد زیادت بر غیر خود در آل فعل. (شرح الأصول)
میزانه: نہ گفت: میزانه منه؛ زیرا کہ افعال تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آل ممکن نیست، و تفضیل در انجا زیادت لفظ اکثر یا اشد باشد، چون: اکثر استعمالا و اشد استخراجا، و ہمچنین از لون و عیب برائے تفضیل مفعول نیاید،
ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحقق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شازست.

اسم آلہ: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ: چون: مخیط آرد دو ختن، ومفرقة آرد جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (منه)

مِفْعَالٌ: بکسر فاء، چون: مخیط آرد دو ختن. مَفَاعِلٌ: جمع مفعول ومفعلة، چون: مخاطط ومفارق.

مَفَاعِيلُ وَفَعَائِلُ، وَشَذُّ مُدُقٍّ وَمُنْخُلٌ.

واسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبیه، أوزانها منه:

فَعَلٌ	فَعِلٌ	فَعُلٌ	فَعَلٌ	فَعِلٌ	فَعُلٌ	فَعِلٌ
فَعَالٌ	فَعِيعَلٌ	فَاعِلٌ	أَفْعَلٌ	فَعُلٌ	فَعُلٌ	فَعِلٌ

مَفَاعِيلٌ: جمع مفعال، چون: مفاتیح جمع مفتاح. شَذُّ مُدُقٍّ: بمعنی کوبه، و منخل بمعنی پرودزن، همچنین مسعط و مدهن همه بر وزن بلبل، و مکحله و محرضه بر وزن بلبلة بمعنی ناسدان، و روغن دان و سرمه دان و آله صاف کردن گیاه اشان، و سیبویه گفته: این الفاظ اسمائے آل ظروف ست نه اسم آله، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف هم در "اصول" همین را اختیار کرده.

مُنْخُلٌ: [ای غریب آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] و ملحق ست با اسم آله وزن فعول بالفتح چون: و قود آنچه بآل آتش کنند، و قیو آنچه بآل قه کنند. (شرح الأصول) مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ: یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مفتوح و منصر و موتی و مرمی و محبی و مقر و مذب، و مفعل بکسر عین و وقتیکه مضارع مکسور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مضرب و موعده و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبیه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزیکه در وصف ثابت باشد نه حادث، چون: حسن ای شخصیکه در و نکلوی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزیکه در وصف حادث شده باشد، چون: ضارب یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعَلٌ: بالفتح، نحو: صعب و شوار، از ك. فَعِلٌ: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. فَعُلٌ: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فَعَلٌ: نحو: حسن نیکو، از ك. فَعِلٌ: خَشِنٌ و رَشْتٌ از ك. فَعُلٌ: نَدَسٌ زیرك، از ع. فَعِلٌ: رِيْمٌ پراگنده. فَعِلٌ: بِلِزٌ کوتاه وزن فربه. فَاعِلٌ: نحو: کابیر بزرگ، از ك. فَعَالٌ: نحو: جبان نامرد، از ك.

ك نحو احمر سرخ. ل نحو جید دازن.

فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى
فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ

و غیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن است:

فلس	فَرَسٌ	كَتَفٌ	عَضُدٌ	حبر
-----	--------	--------	--------	-----

فَعَالٌ: نحو: هجان شتر سفید. فَعَالٌ: [نحو: کُبَّار بزرگ، ازک.] نحو: شجاع، ازک.
 فَعَّالٌ: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: کُبَّار بزرگ، ازک. فَعِيلٌ: نحو: کریم.
 فَعْلَى: نحو: حیدری ماده خر جمنده از سایه خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط است؛ زیرا که وَقَرَى بمعنی شبان گله گو سفند، و جَمَزَى خر شتاب رفتار، و قَطَفَى بمعنی مرد کثیر النکاح آمده است، کذا ذکره البلقیانی، بلکه جَمَزَى را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فَعْلَانٌ: نحو: عربان، برهنه، از علم. فَعْلَانٌ: نحو: حیوان، از س.
 فَعْلَاءٌ: نحو: عشاء ماده شتر که در حمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك: همچو قَدُوس و قابوس و مسکین و مساح. (شرح الأصول)
 ده وزن: و قیاس دوازده بود بضرب سه حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء و کسر عین و بالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، و وُعِلَ منقول است، و حُبِك از تداخل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فاء و کسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فوس: اسم جنس برائے مذکر و مؤنث و برائے مؤنث فرسه نیز آید.

حبر: سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

له نحو: رؤوف. له نحو: عطشی. له نحو: حبلی از س. له نحو: عطشان. له نحو: حمراء. له پول.
 له اسب. له شانه. له بازو.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَرَجَلٌ	قُدْعَمَلٌ	جَحْمَرَشٌ	قِرْطَعْبٌ
------------	------------	------------	------------

مزید ثلاثی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

غَضْرُفُوطٌ	خُزْعَبِيلٌ	قِرْطَبُوسٌ	قَبْعَثْرَى	خَنْدَرِيسٌ
-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، و ہر یک دو نوع ست: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظی کہ در ویا در ماضی او.....

= بسبب الحاق لجنذب ادغام ممنوع شد، و اگر این وزن موجود بودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثالہ ثلاثی مزید را سه صد و ہشت گفتہ، و از قول زبید کہ ہشتاد و چند مثال بر اس افزودہ. قِرْطَبُوس: و کسر و این لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطر بوس بمعنی نزدوم شدید نیش، و ناہ سربع السیر آورده، پس چه عجب کہ قرطوس مقلوب البعض باشد. (نوادیر الوصول) فصل: پیش ازین در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم شدہ بود؛ لہذا این فصل آورد.

ثلاثی: عند البصرین؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية و خماسية مجردة. (یحیی) رباعی: نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف و لحوق ضمائر، و ہر گاہ فعل خماسی الأصل نشد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز خماسی الأصل شدہ. (أنور علی) در ویا در ماضی پنج: مراد از قول او: "در و" ماضی ست، مثل: ضرب، و از قولہ: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سولے ماضی، =

۱ بہی. ۲ پیرزن. ۳ شے قلیل. ۴ ہندی بامنی. ۵ چیزے باطل. ۶ بلاد ناہ بزرگ. ۷ شتر فرہہ. ۸ شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در سه حرف اصلی است باز یادتی. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب است:

= و کلمه "یا" برائے منع خلوصت، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چون: ضرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون برین تعریف وارد می شد که بسیاری از مصادر مشتقات حرف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی است و باقی بالعرض.

و بعضی برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، و ازین تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب است.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب است که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق است، اما صدق مجرد بر یکی از صیغنائے باب باعتبار آن است که صیغه ایست از صیغنائے باب. آری، این قدر لازم است که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینهمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چون: یبعثر و مبعثر و بعثره. لایتجاوز ستا: [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: اکرم، و دو مثل: احمر، و سه همچو: استنصر، و در رباعی یک حرف، چون: تدرج، و دو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم و استنصرون وارد نشود.

شش باب است: باعتبار استقراء اگر چه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقله دارد؛ لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسر بضمه و بالعکس و از اثقل باخف لازم نیاید.

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر است؛ لهذا صیغنائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تفعیل است، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا ضَارِبٌ، ضَرِبَ يُضْرِبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ، الأَمْرُ: اِضْرِبْ، والنَهْيُ:
صدر معروف لا تَضْرِبْ، والظَرْفُ: مَضْرِبٌ، جمعُه: مَضَارِبٌ، والآلةُ: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
جمع مضرب ومضربة جمعها: مَضَارِبٌ وَمَضَارِيبٌ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضَرْبِي، جمعهما: أَضَارِبُ
 وَضَرْبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ، نَصِرَ يُنْصِرُ نَصْرًا مَنصُورٌ، أَنْصُرُ مَنْصَرٌ إلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در ال بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛
 لهذا بماضی و مضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ينصر وفتح یفتح، و گاهی بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا
 نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیرا که کسر در عین مضارع اصل است با آنکه ایمه تصریح کرده اند باینکه هر فعل که بر حرکت عین
 مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، و نزد ابوحیان اختیار است در ضم و کسر، و این عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع جایز
 است شنیده باشند یا نه. (أنور علی)
 فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل است.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بلفظ "فهو ضارب"، و مفعول را بلفظ "فذاك مضروب"،
 و در امر و غیره لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست فرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز همچنین واقع شده، و در بعضی که نیست
 سبب آل قصد اختصار است، و هم در بعضی نسخنا صیغہ نمی وارد نشده "شرح نوادر الوصول" و شرح یحییٰ بهاری هم بر آنست
 علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْبًا: و فی "تاج المصادر": الضرب زدن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن
 زمین، و رمیدن، و ایستادن، و خوابانیدن دوست کس در مال وے فرو بستن. أَنْصُرُ: گاهی با ضم صاد و کسره همزه نیز آید، و این
 قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)
 مَنْصَرٌ: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بكسر عین ماضی و فتح غایب:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، إِسْمَعُ مَسْمَعًا إِخ

باب چهارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیهما:

فَتَحَّ يَفْتَحُ فَتْحًا، إِفْتَحُ مَفْتَحًا إِخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العین فیهما:

كَرَمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، أَكْرَمُ مُكْرَمًا

بدانکه رواست تسکین عین فَعِلَ وَفَعِلَ، ودرشهد شهد شهد مکسور العین علقی شهد.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر العین فیهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا، إِحْسِبُ مُحْسِبًا

اما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا که از ام الأبواب است. مَسْمَعٌ: درینجا بلحاظ شدت اختصار کلمه امر و ظرف و آل و صیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. فَعَلَ يَفْعَلُ: مقدم کرد بر کرم؛ زیرا که فتح از ضمه اخف است. کَرَمًا: بالتحریک جو انمردی و مردمی و عزیززی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چون: فرح و نصر و کرم و بعد و لیس بسکون عین محقق مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. شهد: بکسر فاء و سکون عین، و بر همین لغت ست نعم و بنس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شهد: بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَانًا: بالکسر و محسبه بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب ست، و حسب بالفتح و حسبان بالضم و الکسر و حساب و حسبه و حسابه هر سه بالکسر از نصر آمده است، کذا فی "الصحاح" و "القاموس"، و گفته اند: که صحیح این باب جز حسب و نعم دیگر نیامده، و حسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید، همچنین ست.

اما فضل یفضل: [از همه مؤخر نمود؛ زیرا که بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْن بکسر کاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آن چنانچه دانستی.

و رباعی مجرد در ایک باب ست، و مصدرش فعللة:

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضل یفضل و کاد یکاد یافته شد. و حاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست و دوم از سجع. و تداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است و در بعضی از نصر، متبوع لسانین ماضیش از علم و مضارع آن از نصر بر زبان راند سماع ناواقف باب جداگانه فهمید. (نوادر الوصول) و لهذا کدن: زیرا که در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسره عین را بقاء دهند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضمیر کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمال برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، و بعضی صرفیان کاف را مضموم یا قنند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسره کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و "نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین و از ضرب حاصل اعنی شاذه در چار حالت لام اول شصت و چهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد و تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکه: اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغناست، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سجع)

فعللة: مقدم کرد در رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هر گاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیرا که چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست؛ بآنکه در مزید رباعی و رباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازاں فراغت کند و مجرد و مزید هم دریں صورت یکجای شود.

بعثر یبعثر بعثرة^ل مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر، جمعہ: مبعثرات

ویجیء مصدره فَعْلَالًا وَفَعْلَالًا وَفَعْلَلًا وَفَعْلَلًا. و مصدر رباعی و ثلاثی مزید بر مفعول وے
چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. و رباعی مزید را سه باب است: یکے بدون ہمزہ وصل و دو با ہمزہ وصل.
باب اول: تَفَعَّلُ:

تَسْرَبِلٌ يَتَسْرَبِلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، تُسْرَبِلُ يُتَسْرَبِلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، الأمر: تَسْرَبِلُ

بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، و رواست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی کہ
مجرد از تاء ست زیادتی تائے مره چوں: تسربلة.

بعثر یبعثر: و این وزن در مصدر رباعی مطردست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. فعللی: چوں: قهقری: قدم بقدم باز
آمدن. فَعْلَلَاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن و دست بر زانو آنگندن نشستن.
مصدر رباعی: ضابطہ کلیہ در شناخت مصدر رباعی و ثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس
اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسرہ ده، چنانچہ از افعال افعال، و از فعلل فعلال، و از فاعل فیعال،
و از فعل فعال بنا کنی، و اگر سه حرف متحرک باشد اول و ثالث را کسرہ ده اگر ساکن در میان آنهاست، و الا اولین را، پس در انفعال
و استفعال و افتعل و افعل و افعال کہ اصل شان افعل و افعالل بوده است انفعال و استفعال و افتعال و فعلال و افعللال
گوئی. اما اشہر در فعل و فعلل و فاعل و تفاعل و تفعیل بر خلاف قیاس مذکور تفعیل و فعللة و مفاعلة و تفاعل و تفعّل ست،
و آنچه در مصدر فاعل فعال بتحقیف آمده است محقق فیعال است بر آسہ وزن نیست.

و کسے از بیان ضابطہ تو ہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ این بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از
مصادر فعل را دانستہ باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شروحا.
سه باب: بر سبیل اطراء، پس مدحرج و محرنجم و مستخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (یجی)
تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در پنجابر مقایسہ گذاشتہ، و در "شرح اصول" آرا ذکر کردہ، و نزد ابن مالک
تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

لے برا نکیتن. ۲ ہچو صیغہ مفعول.

باب دوم: افعللال:

إِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ إِحْرَنْجَامًا، الأَمْرُ: إِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افعلأل:

إِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ إِقْشِعْرَارًا، مُقْشَعِرٌ، مُقْشَعِرٌ يُقْشَعِرُ مُقْشَعِرًا، إِقْشَعِرْ إِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فَعْلَلِيْلَةً
كقشعريرة وطمانينة

ثلاثی مزید بردو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه درو یا در ماضی او

إِقْشَعِرْ: بلك ادغام و سکون آخر. فائده: بدانکه نزد اهل حجاز در ادغام تحرك حرف دوم بحركت لازم شرط است؛ لهذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر و ليقشعر و لم يقشعر روانیست؛ از آنکه حرف را بعراض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطه در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن است بسکون لازم، چون: مددن ادغام ممتنع است، و اگر متحرک است بحركت لازم، چون: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب است.

و اگر متحرک است بحركت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحركت کسره و فتنه، و اگر مضموم العین است بضمه نیز. و واجب است ادغام و ضمیر حرف مد غم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتنه آل در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مدها، و قرأت قرآن بهر دو لغت آمده است. قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفك.

لهذا مصنف بسبب مقبول بودن هر دو لغت فك و ادغام بتحریک ثانی بکسره و فتنه در امر ذکر کرده، و لغت ثالث یعنی ضمیر حرف مد غم چون تابع ضمیر عین است در اینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفی زیاد کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، و در اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفی زیاد کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) مطلق: ازان که خالی است از قید الحاق. (یکجی)

درو یا در ماضی: [چون: اجتنب و اقشعر و احرنجم و اجتناب و اقشعرار و احرنجام.] چون: يقشعر و يستنصر و قشعريرة اگر چه در ماضی همزه وصل نیست اما در ماضی لهنا همزه وصل موجود است. (انور علی)

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِحْتَبَّ	يَحْتَبُّ	اِحْتَبَّ	يَحْتَبُّ	اِحْتَبَّ	يَحْتَبُّ	اِحْتَبَّ	يَحْتَبُّ
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ
------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزہ وصل آنکہ این ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود و پیوندد، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بطلب خود واصل شود، و ہمزہ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) نبود: یعنی درو یا در ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ راجع کنیم بچہارہ باب مرتقی شود: زیرا کہ نزد بعضی افعال و افعال، چوں: اذاکر و اذاکر نیز دو باب جداگانہ است، و حق اینست کہ این ہر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، و اگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح اصول اکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ این ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفاعل و تفاعل، و بعضی افعالاً بکسر ہمزہ و فتح عین و تشدید چوں: اِزْبَانُ أَي حَسَنٍ و اِفْوَعْلُ چوں: اِکْوَهْدُ کَافِشَعْرٍ از کھد بمعنی جھد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، و بعضی افعیل بفتح عین و تشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبِیْحَ بِہِ تَبْحَثْرٍ خَرَامِید، و جوہری افتعلی نیز آورده، چوں: استلقی، و آمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام و افعولی، چوں: اذلولی از ذل، کذا فی "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: این وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افزاء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله اللہ تعالی در حق طعاعی کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) انفعال: این وزن نیز مستعمل ست، فی "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فاعلته فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

لے نصرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطُ	يَعْلَوْطُ	اعْلَوْطًا	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطَ	يُعْلَوْطُ	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطُ
-----------	------------	------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

باب پنجم: افعیعال:

اِحْشَوْشَنَ	يَحْشَوْشِنُ	اِحْشَيْشَانًا	مُحْشَوْشِنٌ
اِحْشَوْشِنَ	يُحْشَوْشِنُ	مُحْشَوْشِنٌ	اِحْشَوْشِنٌ

باب ششم: افعال:

اعْلَوْطًا: دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن و لازم بودن کسے را، و خود رانی کردن، کذا فی "القاموس"، و آنچه در نسخ "منشعب" مشہر است قلابہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی از اس نیست، و در "صحاح" گفته: واوش یاہ نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشد دست، و نزد بعضی اعلیواط نیز آید، کذا فی "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَحْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارع عش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چون: یکرم وید حرج، و إلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود و انما، چون: یحنتب و استنصر، إلا از باب افعال و افاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہما تفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذست از یخصم، پس غلطست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

و اگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چون: یتصرف و یتدحرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چون: یعلوط و یحمر، و الا حذف کنند، چون: مدہام، و در مضارع مجهول علامتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اِحْشَوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجهول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجهول ما قبل آخر مکسور باشد و انما، پس اگر اولش تاء زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چون: تعهد و تدحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چون: استنصر و اجنتب، و اگر تہج یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چون: نصر، یا زائدہ از اس، چون: اکرم و کرم و دحرج و قوتل و احضر، و شامل ترازین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، و دیگر ہر متحرک راضمہ.

أَحْمَرَّ	مُحْمَرَّ	إِحْمَرَارًا	يَحْمَرُّ	إِحْمَرَّ
إِحْمَرُّ	إِحْمَرَّ	إِحْمَرَّ	مُحْمَرُّ	يُحْمَرُّ

باب ہفتم: افعیال:

أُذْهِمَّ	مُذْهِمًا	إِذْهِمَامًا	يَذْهِمُّ	إِذْهِمَّ
إِذْهِمَّ	إِذْهِمَّ	إِذْهِمَّ	مُذْهِمًا	يُذْهِمُّ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود بیخ باب است.

باب اول: إفعال:

مُكْرِمًا	يُكْرِمُ	أُكْرِمَ	مُكْرِمًا	إِكْرَامًا	يُكْرِمُ	أُكْرِمَ
-----------	----------	----------	-----------	------------	----------	----------

أَحْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل و تفعّل و افاعل و افعال کہ فرع آنهاست نبود، و ادغام احمر و احمرار و اقصعرا اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و ارعوی کہ واؤ دوش مبدل بیاشد، و بدلیل فک ادغام در جمع مؤنث و متکلم و غیره، و از بیخانی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. مُحْمَرُّ: اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. اذھیماماً: سیاہ شدن، قوله تعالی: ﴿مُذْهِمَاتَانِ﴾ (الرحمن: ۶۴) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكنرة حضرتها. (صراح) بیخ باب اذھیماماً: کثیر راتایع واحد کردند نہ بالعکس؛ چرا کہ در اں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. اکراماً: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَةٌ و فَعَالٌ بفتح فاء آید، چون: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول و إبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نباتاً﴾ (نوح: ۱۷) و شارح "تسهیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة و نبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، و اگر کرامة در اصل اکرام بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسرہ دهند؛ تا کسرہ دلالت می کرد، بر حذف ہمزہ، و ظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمًا: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چون: دارس و یافع و وواق، و بر وزن مفعول بفتح عین مانند ملقح و مسهب و محصن، و رفعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرِمًا: بفتح راء اسم مفعول، بر وزن فاعل ہم آید، چون: أسام الماشية في المرعى فهی سائمة، و ر مفعول نحو: محبوب و محنون =

لہ گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یُکَرِّمُ یَأْکَرِّمُ بود، ہمزہ را اقلندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُکَرِّمُ.

باب دوم: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تَکْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	مُكَرِّمٌ
---------	-----------	------------	-----------	---------	-----------	-----------

ویجیء مصدره علی تَفْعِلَةٌ وَفِعَالٌ وَفِعَالٌ وَتَفْعَالٍ.
نحو سلام و کلام

باب سوم: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يَتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تملاق.
ای قلیلا

= ومزکوم، ومحزون ولا خامس لها، کذا فی "المزهر". (نوادر الوصول)

ویجیء: مصنف یجیء صیغہ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تَفْعِلَةٌ: وزن تفعلة از ناقص کلیئہ واز مہموز اکثرے آید، چون: تعزیه و تحطیة، اما نزد مخشری تاء در تعزیه وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزی بدویاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فِعَالٌ: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، وازوست قوله تعالی: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ (البأ: ۲۸)، بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافیة" می گوید: کہ من از کسے نشنیده ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفته باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فِعَالٍ: نحو: کذاب بتشدید و تخفیف ذال. تفعال: نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، و بعضی نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، و لامشاحه فی الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق: [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق و ہچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء و جبروت و ووضوء و طهور و تقدمة و طیره نیز از مصادر این باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حیره و طیره نیامده.

لہ پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابِلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مُتَقَابِلٌ	تُقَابِلَ	يُتَقَابَلُ	مُتَقَابِلٌ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------

و تنقطع و تشابہت بزیادتی تائے اول و تفاوت بفتح و کسر و او شاذ است، چون در آید تائے مضارع بر تائے تفاعل و تفاعل رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتِلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتِلٌ	قَاتِلٌ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

وجاء فِعَالٌ وَفِعَالٌ.

بزیادتی تائے اول: در هر دو، و در ثانی ابدال تائے دوم بشین و ادغام نیز، و از انست إشابة. تفاوت: تفاوت الشیخان تباعد ما بینہما تفاوتاً بثلاث لغات علی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح و کسر: اما ضم و او قیاسی است. حذف یکے: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ۴)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ۹)]. سبب ثقل اجتماع مثلیں نزد سبویہ، و بصریہین ثانی؛ زیرا کہ اول علامت مضارع است و علامت حذف نمی شود، و نزد ہشام و ضریر و سائر کوفیین اول؛ زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش محل اس معنی گردد، و نیز ثانی علامت بابست، و رعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجهول، و الا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفاعل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَقَاتَلَتْهُ بفتح سین و ہمزہ و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلته از باب مفاعلة نیست و نہ وزن جداگانه، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مہموز العين از باب منع را با سَقَاتَلَتْهُ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، و سَقَاتَلَتْهُ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطرودہ را بجملة اسمیہ بیان می کند، و بصیوہ مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیوہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یجیء مصدرہ، و جاء علی کذا، و وجہ اشاره آنکہ جملة اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ درال معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانہ ماضی ثابت شد، و چون مضارع شامل ست دو زمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فِعَالٌ: بدانکہ فِعَالٌ در مصدر این باب بسیارست، بخلاف فِعَالٌ کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکہ سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
ہمزہ وصل یا تائے زائدہ مطردہ، و در مضارع اُبی و و جمل و نحوہ یاء را نیز۔ اما ملحق دو قسم است: ملحق
کافعل و استفعل کباب تفعّل و تفاعل

بر باری مجرد و ملحق بمزید۔ قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللہ:

جَلَبَبَ	يُجَلَبِبُ	جَلَبِبُ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلَبِبَةٌ	يُجَلَبِبُ	جَلَبِبُ
----------	------------	----------	------------	------------	------------	------------	----------

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل است از مثال یائی ہجویوم بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن۔ (شرح الأصول)
ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح بہ المصنف فی "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرہ عین ماضی، و فاء را
ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق و تذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح العین۔ و ہجینین نعبد بکسر نون در قراءتے، و معنہ ماضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما اولین
شاذاند و ثالث اشد بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع۔ (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، و در "أصول" یحب و متصرفاتش را، و نحو یأس یعنی مثال
یائی مہوز العین را کہ از علم باشد نیز ازین قبیل شمرده۔ (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کد ام معنی قیاسا نہ بخشد، و در ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است۔
و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکسیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلہ
فاء و عین و لام لازم است۔ و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادت
معنی می کنند، پس مفرد افضل ملحق بجعفر نبود۔ و فائدہ آل لفظی است مثل درستی صحیح و قافیہ؛ و لہذا محافظت و زنش لازم است
و ادعا مش متنع اگرچہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چون: حوقل و کوثر کہ در معنی حقل و کثر نیست بلکہ
گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب و زینب؛ کہ ککب و زنب مستعمل نشدہ۔ (نوادر الوصول)

فعللہ: طبع ازین باب است، أصلہ: طویق و از تفعیل نیست، و إلا طوق می بود۔ (رکاز الأصول)

جَلَبِبَةٌ: [چادر پوشیدن]۔ جلاباب بالکسر، چادر جلبیبہ مصدر منہ۔ (صراح)

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

خِیْعَلٌ	يُخِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُخِیْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلٌ	خِیْعِلٌ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

باب سوم: فَوَعَلَةٌ:

جَوْرَبٌ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ
----------	------------	------------	------------

باب چهارم: فَعَعَلَةٌ:

قَلْنَسٌ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةٌ	مُقَلْنِسٌ	قَلْنَسٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب پنجم: فَعِیْلَةٌ:

شَرِیْفٌ	يُشَرِیْفُ	شَرِیْفَةٌ	مُشَرِیْفٌ	شَرِیْفٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب ششم: فَعَوَلَةٌ:

جَهَوْرٌ	يُجَهَوِرُ	جَهَوْرَةٌ	مُجَهَوِرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعَلَاةٌ:

قَلْسِي	يُقَلْسِي	قَلْسَاءٌ	مُقَلْسِي	قَلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسِي	قَلْسِي
---------	-----------	-----------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

فیعلہ: بزیاة یا میان فاعلین. خِیْعَلَةٌ: خیعل پیراہن بے آستین، خیعلہ پوشانیدن آل. فوعلہ: بزیاة و او میان فاعل و عین. فَعَعَلَةٌ: بزیاة نون میان عین و لام. فَعِیْلَةٌ: بزیاة یا میان عین و لام. شَرِیْفَةٌ: شریف برگ کشت کہ دراز و انبوه شود چنانکہ برند آترا، یقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریفه. فَعَوَلَةٌ: بزیاة و او میان عین و لام.

قَلْسِي: [در اصل قَلْسِي كَدْحَرَج بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء رالف کردند، یقال: قَلْسِي فَتَقَلْسِي أَي أَلْبَسْتَهُ الْقَلْسِيَةَ فَلَبَسَهَا.] سوال: حکم الحاق قَلْسِي اگر قبل از اعلال است تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع است، و اگر بعد اعلال است توافق وزن ملحق و ملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و ملحق بہ ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

اما ملحق بر رباعی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسربل" وبـ "احرنجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَحَلَّبَ	يَتَحَلَّبُ	تَحَلَّبَا	مُتَحَلَّبٌ	تَحَلَّبَ إِيَّاهُ
-----------	-------------	------------	-------------	--------------------

باب دوم: تَفَيْعَلُ:

تَحَيْعَلُ	يَتَحَيْعَلُ	تَحَيْعَلَا	مُتَحَيْعَلٌ	تَحَيْعَلُ إِيَّاهُ
------------	--------------	-------------	--------------	---------------------

= این تعلیل ممتنع باشد، و این معنی در ما نحن فیہ ممتنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف عتے واقع شود معل می گردد، نحو: قوفی قوفاة. و جواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن مبعال و موزان بر مفعال است. (نوادر الوصول) قلساء: در اصل قلسیة بود کہ در حرجہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف شد. اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد و ملحقات او شروع در ملحقات بر رباعی مزید نمود، و آن یا بزیادت یک حرف است سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدرج، چون: قلسیة فتقلسی، و آنرا ہفت بابست، و یا بزیادت دو حرف، چون اقنسس و اسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

بر رباعی مزید: در بعضی از ملحقات فعل چندے دیگر کہ غریب و قلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چون: ترفل بر وزن تفعّل یعنی بتبجتر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چون: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چون: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: بزیادت باء در اول، چون: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چون: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب و غیر آن، و نفعل بزیادت نون قبل فاء، چون: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آن زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، ابنیة الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

۱. چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوُّعُلٌ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبًا	مُتَجَوَّرَبٌ إِيخ
-------------	---------------	--------------	--------------------

باب چهارم: تَفَعَّلُ:

تَقَلَّنَسَ	يَتَقَلَّنَسُ	تَقَلَّنَسًا إِيخ
-------------	---------------	-------------------

باب پنجم: تَفَعَّلُ:

تَشْرَيْفَ	يَتَشْرَيْفُ	تَشْرَيْفًا	مُتَشْرَيْفٌ إِيخ
------------	--------------	-------------	-------------------

باب ششم: تَفَوُّعُلٌ:

تَسْرَوَلٌ	يَتَسْرَوَلُ	تَسْرَوَلًا إِيخ
------------	--------------	------------------

باب هفتم: تَفَعَّلُ:

تَقَلَّسِي	يَتَقَلَّسِي	مُتَقَلَّسِي	تَقَلَّسَ إِيخ
------------	--------------	--------------	----------------

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". تسرولا: ازار پوشیدن، يقال: سرولته فتسرول، کذا يفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلي بود، ضمير لام را بمناسبت ياء بکسر بدل کردند و بعد ساکن کردن ياء بسبب ثقل، اجتماع ساکنين شد میان ياء و توين ياء را اگلدند. تَقَلَّسِي: [اصلش تقلسي بود، ياء متحرک ما قبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که اين باب ملحق ست بتدحرج، و در ملحق تعليل وادغام درست نيست؟ گويم: که مراد از امتناع تعليل در ملحق تعليل خاص ست يعنى نقل حرکت از حرف علت در بنجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نيست؛ و لهذا قاعده نقل حرکت را بعدم الحاق مقيد کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نه آنکه انواع تعليل در انجا ممتنع است.

و دليل برين تخصيص آنست که اگر مطلق تعليل در ملحق ممتنع بودے هر قاعده تخفيف و ابدال و تسكين و حذف حرف علت را =

اما باب تمفعل و تفعلت شاذند و غریب و ملحق بـ "اخراجم" دو باب است:

باب اول: اِفْعِلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسَسُ	اِقْعِنَسَا سَا اِلْخ
--------------	--------------	-----------------------

باب دوم: اِفْعِلَاءٌ:

اِسْلَنْقِي	يَسْلَنْقِي	اِسْلِنْقَاءٌ	مُسْلَنْقِي	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اِسْلَنْقِي
-------------	-------------	---------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

و ندر اِكُوْهَدَّ.

أي جهد و تعب

= مقید بعدم الحاق کردنده، چنانکه مقید کرده اند قاعده ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکه جای در اسفار متقدمین و متأخرین که از نظر احقر گزشته این قواعد باین شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل ممتنع است ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینه استثناء ملحق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگر چه نص برین تخصیص هم در کتابه یافته شده، و هذا التوجیه اولی التوجیها، فاحفظه.

تمفعل: چون: تمدرع یعنی زره پوشید، و همچنین تمنطق ای کمر بند بست، و تمسلم ای مسلم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسکن ای مسکین شد، و تمولی ای مولی شد. تفعلت: [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت. چون: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بحدوت رای، کذا فی "شرح الأصول".

شاذند: بدانکه شاذ در سه معنی مستعمل می شود، یکی: خلاف قیاس و فصیح، چون: فتح عین ماضی و مضارع در ابی یابی و استصوب استحوذ و ماء و آل که در اصل ماه و اهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چون: قلی یقلی بفتحهما و أجلل بفتح ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چون: فِعْلٌ بکسر تین، یجوب ایل و بلز، و فِعْلٌ بکسر اول و ضم ثانی، یجوب: دتل و وعل، یا غیر فصیح، چون: فِعْلٌ بضم اول و کسر ثانی، چون: حبک بر بعضی قراءه شاذه.

ملحق باخراجم: أي نادر الاستعمال؛ و لهذا لم یدرجهما تحت التعداد. دو باب است: در "اصول" سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چون: احوصل، و بعضی افعللاء افزوده اند، چون: احبضاء. (شرح الأصول)

و ندر اِلْخ: و حق آنست که اکوهده و اکوال ثلاثی مزید مطلق است بر وزن افوعل. بزیادت واو مفتوحه و ادغام لام اول در ثانی، =

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر ست: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، ويخاصمني فأخصمه،

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)
 خاصیات ابواب: بدانکه خاصه و خاصیه و خصیصه بیک معنی ست، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لهذا فاضل بهاری گفته: که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و میثاق افعال بر آن دلالت دارد بوده ست، و یاء و تاء در خاصیه بتشدید صاد و تحتانی برائے مصدریه ست، چنانکه در فاعلیه مفعولیه و جز آن.

ام الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، و ام بمعنی اصل است؛ زیرا که درین هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا فی "شرح التسهیل" و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تقیید بجزئی باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسائی در حلقی العین واللام برائے ثقل عین مضارع را فته دهد و شاعره فشعرته أشعره بالفتح گوید، و ابو زید أفره بضم حکایت کرده. (رضی) و هی ذکر: و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی ست بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یکی از دو جانب غلبه کنندگان. المفاعلة: یا آنچه دلالت باشترک دارد.

غلبة أحد الطرفين: فی المعنی المصدری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا جرم متعدی گردد. (رضی)
 خاصمني: [یعنی خاصمه در من و او واقع شد، و هر یک دیگرے را خصومت کردیم، و من غالب آدمم در خصومت بر آن]. اگر گوئی: این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصمه بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و "قاموس" و "تاج" و غیره آنست.

گویم: این قول غیر بصری آنست، و ایشان این را هم از نصر گویند، فی "الارتشاف": قد شد الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا یجوز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل واحزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، اما رکن رکن من التداخل، و ابي یابی شاذ. و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقتہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ ہاں.

مگر مثال: واوی مطلق چون: واعدني فوعده اعدہ، وياسرني فيسرته ايسرہ، واجوف يائی و ناقص يائی، نحو: بايعني فبعته ابيعہ، وراماني فرميته ارمیہ، واجوف واوی از نصر آید. علل: جمع علة بمعنی مرض، چون: مرض وسقم. احزان: چون: حزن غمگین شد. از فعل: بکسر عین، و این باب ہر گاہ از رائے الوان و عیوب و حلی باشد لازم ست. (سازندرائی) بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر تنسیج لغت پوشیدہ نیست.

الوان و عیوب: چون: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد سپیدی بر سیاہی، و عیب چون: عوریک چشم شد. حلی: بضم و کسراء و فتح لام جمع حلیۃ بالکسر در اصل بمعنی صورت و خلقت، و مراد از ان علاقے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم و سمر و عجم و حمق و عحف و خرف و رعن بالضم و الکسر. (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم و سمر گندم گون شد، و بلق ابلق شد، و دوم نحو: حمق نادان شد و عحف لاغر شد، و سوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

و ابي یابی: و شحی یشحی و قلی یقلی و عض یعض ضعیف است و فصیح اول ازن و آخر از س. خاصیت کرم: بنائے فعل بضم العین غالباً از رائے دلالت بر افعالی ست کہ لازم طبائع است، چون: حسن و قبح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشته باشد، چون: طہر و مکث و صغر و کبر و نظائر اینہا، و ازین جہت این باب لازم ست و ہر گز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمی کند. (شرح مازندرائی) صفت خلقیہ: ای صفت جبلی و طبعی، کحسین و قبح إذا کانا ذاتیین.

یا صفتیہ: چون: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منقک نمی شود. (نوادر الوصول) شبیہ ہاں: یعنی بصف حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم و عدم انفکاک، مثل: حسن و قبح کے از لباس و دیگر عوارض منقکہ.

وَابٍ حَسَبِ الْفَازِ مَعْدُودَةٍ نَعِمَ وَبَقَ وَمِيقَ وَثِقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَّ وَلِيَّ وَغَرَ
 وَحَرَ وَلَهُ وَهَلَ وَعِمَ وَطَعَى يَيْسَسُ يَيْسَسُ. ^{ہلاک شدن} ^{مواقف و سزاوار یافتن} ^{نزدیک شدن} ^{کوفتن پیا} ^{خنگ شدن من حسب} ^{حره بفتح تین کینہ داشتن} ^{نحو: خراج زید}
 وَأَخْرَجْتُهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، ^{نحو: أحمد}، وَتَعْرِيفُ إِذَا بَرَدَ فاعِلٌ بِرَدِّهِ رَأَى بِمَعْرِضٍ مَدْلُولٍ مَاخِذٌ،

نَعِمَ: و ہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، و بط ضعیف شد، و جمع درد مند شد، و لغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طرف
 زبان خود، و عقی جلدی کرد، و حم کمال رغبت کردن آستین در خوردنی، و کم غمگین شد، و هم ساقط کرد چیزے از حساب،
 و هن ضعیف شد در عمل، درہ زیادہ شد پیہ زن، و قہ فرمانبردار شد، و نہ تعیا کشید، و ہی درید و کفید. (شرح الأصول) نعومة
 نرم و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم الغابر کفضل یفضل مرکبہ من باین.
 وَمِيقَ: مقہ دوست داشتن. وَثِقَ: وثقہ اعتماد کردن و استوار داشتن. وَرَثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثہ
 بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. وَرِيَّ: آتش جتن از آتش، و زنہ من علم و حسب. (ص)
 وَغَرَ: بفتح تین بر شدن سینہ از خشم و کینہ. (ص) وَهَلَ: ازو هل بجای رفتن و ہم کہ مراد آل نباشد.
 وَعِمَ: دعا ب نعمت در حق کسے کردن. يَيْسَسُ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیہ لُح: بدانکہ میان تعدیہ و تفسیر عموم و خصوص من وجہ است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون
 دیگرے باشد. و تعدیہ عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست کہ لازم مطلق باشد یا من وجہ ای بہ نسبت بعضے،
 چنانکہ اگر مجرد در متعدی یک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول اینجا بہ گرد اول چون: أخرجتہ، دوم
 مثل: أحفرتہ ہر کہ مجردش متعدی یک مفعول ست، سوم نحو: أعلمتہ زیداً فاضلاً کہ مجردش دو مفعول میخواید.

و معنی تفسیر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثلہ مذکورہ تعدیہ و تفسیر ہر دو موجود ست؛ چہ میتوان گفت
 کہ اورا صاحب خروج و صاحب کنڈن نہر و صاحب علم کردم، و در أبصرتہ تعدیہ است؛ چہ مجردش لازم ست، نہ تفسیر؛ زیرا کہ
 فاعل اورا صاحب باصرہ نگردانیدہ، و در أنرتہ ای گردانیدم اورا صاحب نیر تفسیر ست بدون تعدیہ؛ چرا کہ نرتہ مجردش ہم
 متعدیست، و نیر بالکسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از الزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیہ، پس جامع صفات متضادہ است. (نوادر الوصول)
 أحمد: محمود و ستودہ شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چہ در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد
 نیز آمدہ است، چنانچہ ألبن کہ ماخذ آل لبن ست، و لبن مصدر نیست، بلکہ اسم جامد ست، و ہمچنین أعرق کہ ماخذ آل عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان ای یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبعثته، و سلب ای زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکى و أشکيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویتته وأقطعته قضباناً، وبلوغ ای رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصیرورت ای گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولياقت وحيوننت، نحو: الأم الفرع وأحصد الزرع،
 رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اور اور محل بیج، یعنی اسپ را برائے بیج در نخاس، بردم، و مراد از ماخذ چیز نیست کہ از اں مصدر باب إفعال ساخته باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أثارته یا فتم نأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبینی للفاعل خواهد بود، چون: أبعثته ای بیجیل یافتم او را، و اگر متعدی باشد مبینی للمفعول، مثل: أحمده یا فتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: و آن دو نوع است، یکے: سلب از فاعل، و درین حالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را، و دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شکى أشکيته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، و راضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویتته: دادم او را اشوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے کہ او را بریان کنند و قابل بر شستن باشد، و آنچه در معنی این لفظ زبان زد صغیر و کبیر است کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، و بلوغ بمرتبه عدد، نحو: أعمشرت الدرهم ای دراهم برده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف و نشر است. ألبن: ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند. أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. الأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حیوننت. أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد و درو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت و حیوننت است. و فرق در حیوننت و بلوغ آنکه در حیوننت ماخذ مسند الیه است، و در بلوغ مفعول. و این نزد مصنف است اما ابن حاجب و دیگر ارباب فن بلوغ و حیوننت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا کہ در امثله مذکورہ می توان گفت: کہ صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أثمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعال مر فعل يافعل را؛ تا دلالت کند برپزیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: كبته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه و تفسیر است، نحو: نزل.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت ماخذ، وآں دونوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول) أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، واین مثال مبالغه در کیت. أسفر الصبح: بسیار روشن شد صبح، واین مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں این درید و این فارس ہر دورا بیک معنی آورده اند، واکثر لغویان از اں انکار دارند، و مثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون ہر دو در یک معنی و یک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا قرار نمی دهند؟ جوابش آنکہ ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید و از دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول) استفعل: نحو: أعظمتہ بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظم و بزرگ، و در اں خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، و خاصہ در اں صیور تست. مطاوعت: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقتہ در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفتہ فانصرف، و آنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجازست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، و رضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اولست کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زیدا فباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبته إلخ: [سرگون انداختم اورا پس سرگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اکب در عربیت ثابت نشدہ، و معنی اکب: دخل فی الکب است، و مطاوع کب در حقیقت انکب. و بعضے از خصائص ایں باب قصرست، نحو: أسقیتہ "سقاك الله" گفتم اورا، و آوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، و اعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر

وَنَزَلْتُهُ وَسَلَبَ نَحْوُ: قَدَيْتَ عَيْنُهُ وَقَدَيْتَ عَيْنَهُ، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عَمَّقَ وَخَيَّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَّعْتُ الثِّيَابَ، ونسبت بماخذ تا عمن رسید در خیمه داخل شد
نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُهَا، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَبْتُهُ، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہچمو ماخذ نحو: نَصَّرْتَهُ وَخَيَّمْتَهُ، وقصر یعنی تذهیب زرا اندود کردن
اشتقاق آں از مرکب بجهت اختصار حکایت نحو: هَلَّلَ، وموافقت فَعَلَ وَأَفْعَلَ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.
در معنی نحو کلم

نَزَلْتُهُ: مثال اجتماع تعدیہ و تفسیر، و تعدیہ بدون تفسیر، چون: فسقته فاسق گفتم او را، و تفسیر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. قذبت عینه: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه بر آورد. (بح) بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغه: و آں سه قسم باشد: در فعل چون: صرح خوب ظاهر کرده شد، و جولو بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است و دوم در کم، و مبالغه در فاعل چون: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جاها قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم و فاسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صراح" را در لفظ تکفیر باین معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، و تکفیر را بمعنی کفارہ دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" رومی کند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، و در "صراح" ہم بدین معنی ست، و از "مغرب" ہم استفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُهَا: تحلیل قرار گرفتن و جُلُّ بر اسپ افگندن. (صراح) نَصَّرْتَهُ: [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن. خیمته: [ہچمو خیمہ نمودم او را.] تخییم: خیمہ ساختن و بجائے مقيم شدن. (صراح) اختصار: و از ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک و بد آمده نحو: سقیته ای گفتم او را: أسقاك الله، و جدعته ای گفتم: جدعك الله، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتی کہ بوده است، نحو: كوف الكوفة، و بمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد و بمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفه رفت، و برائے غیر آں.

هَلَّلَ: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای مثلثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعال: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعَّلَ مطاوعت فَعَّلَ، نحو: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وَتَكَلَّفَ در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وَتَكَوَّفَ،
 وَتَجَنَّبَ یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبَ، وَلَبَسَ ماخذ نحو: تَخَتَّمَمَ، وَتَمَثَّلَ یعنی ماخذ را بکار
 بردن نحو: تَدَهَّنَ وَتَتَرَسَ وَتَحَيَّمَمَ، وَاتَّخَذَ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
 یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، وَتَدَرَّجَ یعنی تکرار عمل
 بمہلت نحو: تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ، وَتَحَوَّلَ یعنی گشتن شے عین ماخذ یا بچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ،

وَصَيَّرَ وَتَمَوَّلَ، وَمَوَافَقَتُ مَجْرُودٍ وَأَفْعَلٌ وَفَعَّلَ وَاسْتَفْعَلَ، وَابْتَدَأَ.
 صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر و ابصر
 نحو تکلم

مطاوعت فَعَّلَ: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیستہ فنقیس، یا تعدیہ نحو: علمتہ فتعلم، واغلب در مطاوعت فَعَّلَ کہ
 برائے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمتہ فاعلم، و فرحتہ ففرح. (رضی)
 تَكَلَّفَ: [بزرورت ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد] فرق میان آن و تَحَيَّلَ کہ خاصہ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست
 فعل میکند و حصول آن در خود میخواید، و در تفاعل اظهار فعل می کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)
 تجوع: بزور و محنت گرسنہ شد.

تَحَوَّبَ: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. تَخَتَّمَمَ: ای انگشتری پوشید، و آنرا از عمل گفتن بہتر. تَدَهَّنَ: روغن را بر بدن
 مالید. تَتَرَسَ: ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: و این چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در اخیرین متعدی.
 تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازه ساخت. تَجَنَّبَ: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّدَ الْحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. تَأَبَّطَهُ: مثال چہارم ای در بغل گرفت آزا.
 تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ: [جرعہ جرعہ نوشید و اندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است و دوم برائے غیر محسوس، و در
 "شافیہ" گفتہ: تفہم ازین قبیل ست، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.
 تبحو: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فَعَّلَ: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و تویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)
 استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل
 خود است نحو: تعظم واستعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چون: تشبع ای اظهار سیرے کرد، و غالباً معنی تفعل بودن شے صاحب
 ماخذ نحو: تاهل و تالم و تأسف و تأصل و غیر آن. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. و موافقت مجرد و أَفْعَلَ وَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ، وابتداءً.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے نحو: تشاتمنا، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: توافعا شینا، و تخنیل یعنی نمودن غیر را حاصل ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی أَفْعَلَ نحو: باعدتہ فتباعدا، و موافقت مجرد و أَفْعَلَ، وابتداءً. و لفظی کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواهد، و اگر

نحو تعالیٰ بمعنی علا
چوں جاذبت زیدا ثوبا
نحو تجادبنا ثوبا

نہ لازم بود.

فاعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہر یک: در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و بسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم و کارمتہ، و از جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد در ایں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا و جاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (رکاز الأصول)

أَفْعَلَ: نحو: باعدہ و أبعدہ. فعل: ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعف. کم ست: لیکن مے آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آن برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از غیر فاعل. توافعا شینا: [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتمنا و تشاتمنا، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد. تمارض: خود را بیمار ظاهر نمود. مطاوعت فاعل: مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمتہ فتعلم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا گلویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ و ر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضی) بمعنی أَفْعَلَ: ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدتہ فتباعدا: دور کردم او را پس دور شد. أَفْعَلَ: نحو: تیامن بمعنی ایمن در آمد بیمین. ابتداءً: نحو: تبارك مقدس و منزہ شد، و مجردش برك بمعنی نشانیدن شتر او غیر آنست. اگر نہ: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منہ)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتحاذ ست نحو: احتجَرَ واجْتَنَبَ وَاغْتَدَى الشَّاةَ واعتضده، وتصرف یعنی
 جانب گرفت غذا ساخت گریںدرا در بازو گرفت آزا
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، وتخییر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، ومطاوعت
 ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب
 تفعل نحو: غمته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.

خاصیت استفعال طلب ولیاقت ست نحو: استطعمته واسترقع الثوب، ووجدان نحو:
 طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
 استکرمته، وحسبان یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنته، وتحوّل نحو:
 موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
 استحجر الطین واستنوق الجمّل، واتحاذ نحو: استوطن القرى، وقصر نحو: استرجع، ..
 سنگ شد گل ناکه شد شتر وطن گرفت قریہا جمع قریہ

اتحاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہا قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)
 احتجّر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ
 ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی اِح: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ
 وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرہ: ۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش
 در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب و اکتسب فرقی نکرده اند. (رضی)
 فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. مطاوعت تفعل: ہمچنین مطاوعت تفعیل و افعال، چون: لومته فالنام،
 وأوقد النار فانقدت. غمته فاغتم: غمگین کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفاعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: احتفاه بمعنی ازال خفاه، واحتجّر بمعنی أحجز داخل حجاز
 شد. (رکاز الأصول) تفاعل: چون: اختصاصا و اجتورا بمعنی تخصیصا و تجاورا؛ ولہذا لتعلیل در اں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر
 معلول ست. (رضی) استفعل: نحو: ابتجر واستأجر طلب اجرت کرد. ابتداء: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.
 استنوق الجمّل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے با سخنے در آمیزدی زمند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند
 و ناگاہ از صفت شتر بناقد رسید، یکے از ندماہ ملک گفت: استنوق الجمّل. (جار بردی)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، وقصر را
 خاصیت ایں باب نہ شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التبع.
 (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعال نحو: أقمته فاستقام، وموافقت مجرد وأفعال وتفاعل وافتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: كسرتة فانكسر، وموافقت فعل
 وأفعال نادر، وفاء آں لام ورا ونون وحرف لين نبود، ويطاوع أفعال نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافعیال را لزوم غالب ومبالغه لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعال
 نادر. وافعال وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، ولون وعیب غالب.

چوں احوال واحوال

أقمته فاستقام: [برپا كردم اوراپس برپاشد.] وفعل مجرد هم نحو: وسقه فاستوسق، همچنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأذب. (ركاز الأصول) أفعال: نحو: استعان موءٌ زیر ناف سترد. افتعل: ای در تخمیر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، وائل فن علاج را خاصه جداگانه نشمرده اند، بلکه از لوازم مطاوعت دانسته، یعنی مطاوع فعلی باشد که از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) كسرتة فانكسر: وچوں علاج لازم این بابت علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چه علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعال برائے هر فعل علاج لازم نیست، نتوان گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعال: نحو: انحجز بمعنى أحجز بمجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در جینونت. (منه)

حرف لين نبود: بحت استفعال، ودریں حروف بجائے این باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانقل، وأما انمحي وانماز قلیل ونادر ست. (ركاز الأصول) يطاوع: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابله لفظ غالباً لیل تقلیل ست که در "شافیه" و"رضي" بآں تصریح کرده.

أغلقت الباب: بستم در راپس بسته شد. ابتداء: ای گاهی نحو: انطلق؛ چه برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیه قلیل نحو: احوالیه واعروریه سوار شدم اورا عریان.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاه بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف هم در "اصول" مفهوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: نثيته فانثی پیچیدم اوراپس پیچید شد.

موافقت استفعال: نحو: احوالیه واستحلیته شیرین پنداشتم اورا. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاھے از هر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، واهار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

و افعِوَال بناء مقتضب یجیء للمبالغة. و فعلل لمعان كثيرة، و لم یُروَ إلا صحیحا أو مضاعفا و مہموزا قليلا. تفعّل یطووع فعلل، و قد یقتضب. و افعنل لازم و یطووع فعلل، و کذا افعنل، و یجیء مقتضبا، و فی الملحقات مبالغة أيضا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظی کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظی کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظی کہ در اصول آں حرف علت ست،

بناء مقتضب: [غالبا و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و احووی.] و آں عبارت ست از بنا نیکہ کد ام اصلش یا مثل اصلش نباشد، و خالی باشد از حروف الحاق و حروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) یجیء للمبالغة: و انما لازم نحو: اجلوز و گاہے متعدی نحو: اعلوط البعیر. كثيرة: یتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بِسْمَلِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ خواند، و الباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعت خود نحو: غطرش اللیل بصرہ فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قلیلا: ای مہموز صرف، و مع ہذا زہرہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، و مہموز العین البلازہ گریختن، و مہموز لام نحو: کرفا اللہ السحاب متفرق گردانید خدا را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول) تفعّل: و برائے تحول نحو: تزندق، و تفعّل نحو: ترفع، و جز آں ہم آید. قد یقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: قہرس بناز خرامید. یطووع فعلل: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرفظ الرجل منقبض شد. کذا: ای لازم یفید المبالغة و یطووع فعلل نحو: طمانتہ فاطمان. یجیء مقتضبا: اکفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق فی الصیغ و الخواص و المعنی. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی. چہار قسم: ای بیرون ازیکہ ازینما نباشد، و این تقسیم نزد اکثرین است، و بعضے بر دو قسم صحیح و معتل بنا نبادہ اند.

و دو حرف یک جنس: چوں: ضرب و بعثر و رجل و جعفر و سفرجل. ہمزہ بود: چوں: امر و سأل و قرأ و طاطأ و أنس و لؤلؤ و اصطلب. (رکاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سه گونه است: مہموز فا
نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن، و معتل دو نوع است: مفرد
ولفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح یضفسک ح، اجوف سونض سیض ن،
ناقص نسکفوض ضفسی کن.
مہموز لام
مراذح حسب

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یا نه، چوں: مد لیکن لازم می آید کہ سلس و ددن و هعنع داخل
مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح است مگر آنکہ گویند: لہنا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)
بر سه گونه: زیرا کہ ہمزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یا لام کلمہ.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطردست، و علی حدہ کردن عبارت از شدوذ؛ چه شدوذ جدا افتادن از جماعت است، پس
مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، و از ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، و از کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی و ادیب
شدن، و از سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، و از فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، و همچنین اشارات آئندہ باید فہمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر بر آمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیراز سینہ.
فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الرداء بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الہنا عطاء دادن. و از ن کمتر؛ لهذا
ارض ہم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منہ) مثال: معتل فاء کہ مثل صحیح است در عدم تغییر.

وضفسکح: [تقدیم و او اشاره بہ مثال و اویت.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن.
ك: الوسام نیکو روشن شدن. ح الورم آماسیدن. و وجد یجد از نصر ضعیف ست. یضفسک ح: ض: الیسر قمار باختن.
ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الیتیم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیسس خشک شدن.

اجوف: اجوف وادی ازس: إلخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. و از کرم نیز نحو: الطول دراز شدن
و مصنف فراموش کردہ، و یائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. و ناقص وادی ن: الدعاء
خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: الحو دور کردن. ض: الجثو بزائو نشستن. و یائی ض:
الرمي تیر انداختن. ف: السعي ویدن. س: الخشية ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنستائے عقل رسیدن. الکنایة سخن
کردن بچیزے و ارادہ غیر آل داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط و او اشاره باجوف وادی. سیض ن: ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود ضنس ک، و مضاعف رباعی که فاو لام اول و عین و لام ثانی، همچنین باشند نحو: زلزل و تذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مربکات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر ک، اُدیی ضرب س، و اد ضرب س،
 یأس س ح، داو فتح ن ض، رأی فتح ض، و با فکس ح، بوأ نصر س، شیء ضرب س
 ک، اوی ض، و ائی ض، اب نصر ض س،
 مجهوز فاقا ناقص وادی

مفروق: که فاو لام حرف علت بود. ضرب ح س: ضرب: الوقایة نگه داشتن. ح: الولی نزدیک شدن. س: الوجی سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) مقرون سض: [که فاء و عین یا عین و لام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) ضنس ک: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بردن گزیدن. ک: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) اوب: ای مجهوز فاو اجوف وادی، و اوب بمعنی باز گشتن. نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: اوام تشنه شدن، و اوس عطا دادن، و از سمع کم چون: اود کثر شدن.

اید: ای مجهوز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چون: اُم بیوه شدن، و از سمع کم چون: اید توانا شدن. (نوادر الوصول) اتو: بسیار چون: الو تقصیر کردن، و از ک کم چون: الاموة کنیز شدن. اُدی: بدال مہملہ مجهوز فاء ناقص یائی، و آس بالضم نمجد شدن، از ضرب بسیار آید، و از سمع قلیل چون: الأری کینه ور شدن. و اد: مثال وادی مجهوز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، و از سمع قلیل نحو: و اب غضبناک شدن. یأس: مثال یائی مجهوز عین نومید شدن از هر دو باب. داو: مجهوز عین ناقص وادی بدال مہملہ فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر و از نصر قلیل نحو: السأو غمگین شدن، و از ضرب اقل. رأی: مجهوز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، و از ضرب قلیل نحو: الصئی بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

و با: مثال وادی مجهوز اللام مہیا کردن، از فتح، و الوضاعة نیکو شدن، از ک، و الوثاء شکافته شدن گوشت، از سمع، و الوطاء پیا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) بوأ: اجوف وادی مجهوز اللام، و بالضم و الفتح باز گشتن، از نصر، و الدوء بیمار شدن، از سمع. اوی: مجهوز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

و ائی: مجهوز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. اب: مجهوز فاء مضاعف دست بششیر بردن برائے کشتن از نصر، و الاین نالیدن، از ضرب، و الاثل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

وَدَّ س، یَمَّ س، طَأَطَأَ تَكَأَكَأُ وَهَوَّه تَوَهَّوَه.

بدانکہ وَاوَرَأَفِقَ ضَمَّه وَاخْتَأَأَ خَوَانَدَه، وِیَاءَ رَأَوَفِقَ کَسَرَه وَاخْتَأَأَ، وَالْفَ رَأَوَفِقَ فَتَحَه وَاخْتَأَأَ،
وہر سہ را حرف مد و لین گویند۔ و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا
باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، و حذف: انداختن حرف و زیادت، نحو:
آنت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم
جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: ای خواندن ہمزه در میان ہمزه و میان حرفیکہ
وفق حرکت ہمزه یا ما قبل ہمزه بود، اما اعلال و تعلیل.....

و د: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل۔ یم: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل۔

طَأَطَأَ: مضاعف رباعی مجرد و مہوز، طَأَطَأَ الطَّائِرُ رَأَسَه پرنده سر فرو آورد۔ (نوادر الوصول) تَكَأَكَأَ: مضاعف رباعی مزید
و مہوز پس یا باز آمد۔ و ہوہ تَوَهَّوَه: معتل و مضاعف رباعی مجرد، و ہوہ الکلَبُ فِی صَوْتِه جَزَعٌ آوَا ز نَمُوَد، و ہچنین تَوَهَّوَه مزید۔
ہیو صاحب یمتہ نیکو شد۔ حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود]۔ حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبلش حرکت
مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود و نہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند۔ (جار بردی)
حرکت دادن: بادغام چون: مَدَّ، و بدون آں نحو: ﴿لَمْ یَكُنِ الَّذِیْنَ﴾ (البینہ: ۱)۔ انداختن حرف: علت نحو: یعد،
یا ہمزه نحو: یکرَم، و حرف صحیح نحو: ظلت۔ آنت: بَدَّ، أصله: آنت، از اجتماع دو ہمزه ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف
مندفع شد۔ (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحر نحو: قال وداع وراس و أمسیت و ماء أصلها: قول و بیع و راس
و أمسست و ماء۔ (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چون تبدیل ضمیر قاف قبیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزه و حرف صحیح یافتہ مے شود۔
پیچیدن یکے: خواه ہچنین باعتبار وضع بود چون: فر، یا بعد وضع چون: وعدت کہ دال را بتابدل نموده ادغام کردند۔ (منہ)
تقدیم و تاخیر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: آبار أصله: أَبَار جمع بئر، و قسی أصله: قُؤُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو وَاوَرَأِیَاءَ کردہ
ادغام کردند، سین و قاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل۔ (نوادر الوصول)
بین بین: و آں را تسہیل گویند۔ وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند۔ ما قبل ہمزه: آنرا بین بین بعید گویند۔

تخفیف حرف علت است.

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یام و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفردست، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل و خذ و مر شاذ. و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازمست، چون: أقیس و مقروۃ و خطیۃ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون الانفعال
در کلمہ ہمزہ
جہت اجتماع تجانسین

حرف علت: احترازست از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح با ساکن، چون: سین اسم، و تحریک مثل باء اذہب اذہب، و ادغام چون: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چون: أصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ مے شود، و محذف چون: حر، اصلہ: حرخ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یام: مضارع ام، اصلہ: یامم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرکہ شد و مقتضی تخفیف ساکن نمائد، و ثقل در کلمہ از تحقیق ہمزہ بیشترست، و مراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند. و یاوس مثل: یقول مضارع از اوس بمعنی عطا دادنت، و مراد ازاں لفظے کہ در اں ابدال و اعلال معارض شود؛ زیرا کہ در اں اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود بیاہ و اگر ضمہ بود بوؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: و آں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن ایمانا. کل: اصل آں او کل و او خذ و او مر هست، قیاس بدل ہمزہ بوؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مر ہر دو جائزست. نہ برائے الحاق: احترازست از جئال و حوآب کہ واؤ و یاء برائے الحاقست. أقیس: تصغیر أفوس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، اصلہ: أقیس، ہمزہ رایاء کردہ ادغام کردند، و ہمچنین مقروۃ، اصلہ: مقروۃ، و خطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیۃ بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احترازست از مثل ساءل؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابرست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چون: سل، یا داؤ و یاء اصلی چون: سوؤ، یا زائدہ برائے الحاق، نحو: جئال، یا زائدہ در کلمہ دیگر نحو: باعوا أموالهم. نون انفعال: احترازست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون انفعال ساکن الوضعست اگر حرکت ہمزہ اوراد ہند خلاف وضع لازم آید، و جاء نظر و انظر عند بعضهم. (نوادیر الوصول)

روا که بیفتد و حرکتش بما قبل رود چون: سَلْ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
 وَالْحَمَرَ، لیکن حذف در یوی آی و صرف اَرَى و یُرَى لازم شده، و یجیء مرآة. و متحرکه
 بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: ائمة و جاء، و گرنه واؤ شود نحو: اوادم. ابن
 مالک مضمومه را با واؤ بدل کند، و نزد آنخس مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. و ساکنه و متحرکه بعد
 متحرکه یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا که بیفتد: و بین بین نکلند؛ تا شبه ساکنین لازم نیاید، و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی و یائی نکرده
 باشند، و هم تخفیف بحذف ابلغ است. و کوفیان و بعضی بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
 چون: رفودر رفاء. (رضی) سل: أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده آنگلندند، پس همزه اول را بعد م حاجت.
 جیل: بمعنی گفتار، أصله: جیل بر وزن جعفر ملحق بآں، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء آنگلندند، و حرکت همزه دوم بر واؤ و یاء
 الحاق که بمنزله حرف صحیح است ثقیل نباشد.

باعوا مواهیم: فروختند مالهائے خود را، اصل آں: باعوا أمواهیم، حرکت باواؤ زائد که در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
 کردند. لم: أصله: لم أری، یاء بلم افتاد لم أرا شد، پس حرکت همزه دوم براء و حرکت همزه اول بمیم بردند و هر دو همزه انداختند.
 الحمر و لحم: أصلهما: الأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده آنگلندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه و صلی بجهت استغنا
 انداخت، و هر که برائے عروض معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) یوی و یوی: ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
 و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)
 مرآة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مرآة مرآة است. ائمة: أصله: أئمة، کسره میم بهمزه ثانی داده
 اوغام روند ائمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جایی، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
 دوم جهت کسره اول یاء شد جایی گردید، قاعده داع جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءء و نموده، قاعده داع جاری کنند.
 بعد مضمومه واؤ: چون: أویب در أویب، و بنا بر قاعده مذکور أویب باید.

ساکنه و متحرکه: ای اگر همزه ساکنه و متحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واؤ نشد
 بجهت بعد، و نه بین بین که تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چار صورت است: متحرکه بعد متحرکه قرأ کجعفر، متحرکه بعد
 ساکنه قرأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه و قرأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گرد و بعد ضمہ واؤ جوازا، کمیر و جون، انخس مضمومہ را
 بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: راست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند
 مستهزؤون و سُئِلَ بَينَ بَينِ ست، و در ہمزہ بعد الف بَينَ بَينِ قریب ای وجہ اول از دو وجہ
 مذکور، چنانکہ در سَأَلَ وَسِئِمَ و مُسْتَهْزِئِينَ و رُوُوفٌ و رُوُوسٌ إِذَا اجْتَمَعَ أَكْثَرُ مِنْ هَمْزَتَيْنِ
 ای قبل اصول مہوز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتح مضمومہ بعد مضمومہ
 خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح است
 تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر: أصله: مَثْرٌ بمعنى كینه و دشمنی. جُونٌ: در جون جمع جونة ظرفی از ظروف عطار. بعکس: [ای مکورہ را بعد ضمہ واؤ
 سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بپائے موحدہ اولی ست، و بعضے بصیغہ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)
 قلب متحرکہ: ای مطلقاً در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد برفیق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در
 یلتتم، و میر و جون دریں قاعدہ داخل است، کذا فی "النوادر" وغیرہ.
 مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکور بعد ضمہ آید. بَينَ بَينِ: قریب مشہور واضح است،
 و بعضے بعید کنند. بَينَ بَينِ قریب: و بعید بجهت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل
 حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قلب بواؤ و یاء جہت التقلای ساکنین روانشد، و ادغام ہم در الف جائز نیست.
 و سیبویہ گفتہ: بعضے ہمزہ را حذف کنند و در پشلاء پشلاء گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ
 ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، و إلا باقی ماند، مثل: ماشد
 در ما أشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بَينَ بَينِ قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب و بعید یکسان
 باشد، پس از مشہور و اصل عدول نتوان کرد. و در سئم و رؤف اگر بَينَ بَينِ بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دادہ
 باشند. (رکاز الأصول) سئم: مکورہ بعد فتح.

إذا اجتمع: ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشتہ شود اول سوم و پنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقلای دو کلمہ پیدا شدہ پس نقل نباشد، و آں مختار قراء کوفہ و ابن عامر است.
 تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تحلل حرفی اگر چہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف کیے بر وجه مذکور، و حذف کیے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد غیر متین
مکسورہ، و عکس آں بواؤ، و توسیط الف در مانند آنت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو من تلقاء أحد
نحو: أحسن عندك و آيمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم و مکسور در اول کلمہ و مضموم در
زردمانی

بطریق منفردہ: یعنی گویا ہمزہ دیگر باو نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کنی چون: سأل، و دریدرأ أحد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواؤ مثل: جون، و در جاء أهل در ہر دو تسہیل مشہور. و چون قواعد ہمزہ منفردہ معلوم کردہ ہمہ امثلہ وازدہ گانہ کہ از اینجا بر سے آید باید فہمید، و إلا در شرح باید دید. بطرز مجتمعه: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، و دوم را بدل بواؤ کنی چون: اودام، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئی ایہ اول را یاہ کنند و ثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق انفراد، یا ثانی را واولی ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیرہ) بطرز ساکنہ: ای بوفیق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، و در اولیاء أمی بواؤ، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [این و ما بعدش شرط حذف و قلب ہر دو ست.] و اگر متفق نباشد چون: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمہ نبود، چون: لم یأ أحد حذف و قلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) عکس آں: مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد و یقرأ و نسان. مانند آنت: ای جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو ہمزہ نشود، و الف برائے کراہت اجتماع سہ ہم شکل نوشتہ نشود. (رکاز الأصول)

نحو أحسن: [جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح در آید.] ساکنین در ال الف مبدل از ہمزہ ولام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام بہ خبر نشود. آيمن الله: دو ساکن در آں الف و یاہ است، و آيمن نزد بصریان مثل آنکہ مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، و نزد کوفیہ جمع بعین ست؛ زیرا کہ مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیرہ عجمی ست، و بست و دو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد وبعده ضمّه واو،
 وضمّه مانند بیض و حیکی کسره شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد
 فتحه علامت مضارع و قبل کسره افتد بیفتد، چون: یعد و یضع آه و نحو: عد تبع مضارعه، و جاء
 یئس و یائس، و فی نحو: یوجل یا جل و یینجل و یینجل. واوے که فائے فعل بود و از فعلش
 افتاده بیفتد چون: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود و در تاء مد غم بلخت فصیحه.....

همزه گردد: چون: أجوه و إشاح و أدور که در اصل وجوه و وشاح و أدور است. أحد: که در اا و او مفتوحه همزه بدل شد؛
 چه اصلش وحد بود. تجاه: که در اا و او مفتوحه در صدر بتابدل شد؛ چه اصلش وجاه است. شاذ: زیرا که او مفتوح در اول کلمه
 ثقیل نیست، و قلب و او مضموم همزه باید نه تاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: و جوبا اگر در یک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف است که اعتماد آں بر قوی ناموافق ثابت نماید، و مد غم هر گاه مستلک
 در ما بعد است خفت آں با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چون: محارِب جمع محراب، و میزان از موزان. بعد ضمّه واو: نحو: قوول مجهول قاول، و موقن از میقن.
 و ضمّه: یعنی جمعیکه از افعال صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود و او نکلند، بل ضمّه را کسره گردانند؛
 ازان که صفت بمشابهت فعل ثقیل است و او هم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی: زینکه هر دو دوش خود را در رفتار بجنبانند.
 طوبی و کوسی: در اصل طیبی و کیسی بود، و قیاس بدل ضمّه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درخته در جنت دوم اسم زنی زیرک است؛ لهذا یاء و او شد. یعد: مثال کسره تحقیقی، أصله: یوعد.
 یضع: مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. یئس: در بیئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس: قلب یاء
 بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال وادی از باب علم چهار لغت است اصل یوجل.

یاجل: بقلب و او بالف که اخف است. یینجل: بقلب و او یاء بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذ تر است. (منه)
 واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتاده؛ و اگر از فعل نیفتاده نیفتد، چون: واد و وصال.
 عدة: در اصل و عذ یا و عذ است بنا بر قولین حرکت و او بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از همزه نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تمام غم: چون: ایتسر أصله: ایتسر از اُسر بمعنی بستن.
 بلخت فصیحه: ای ابدال بلخت فصیحه واجب است.

چوں: اتقد و اتسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أو اصل
 اصله اوتقد اصله اتسر از يسر
 و اول. واؤ و یاء متحرک نه بعارض بعد فتحه لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد و نه در
 حکم آں، و نه فاء کلمه، و قبل مدّه زائده و الف تشنيه و یاء مشدد و نون تا کید نیفتد، و کلمه بر وزن
 چوں عصوي
 فعلا ن و فعلی نباشد، و نه بمعنی کلمه که در ان تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: وُورِي که هر دو متحرک نیست. همزه گردد: برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل است
 و هنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (رکاز الأصول) أو اصل: جمع و اصله در اصل
 و اصل بر وزن فواعل. اول: جمع اولی مؤنث اول، اصله: وُول بر وزن فُعل.

واؤ و یا متحرک: نه ساکن، پس در قول و حیل الف نشود؛ زیرا که فتحه ما قبل واؤ و یاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جائز دارند؛
 زیرا که اقتران متجانسین اولی است. نه بعارض: برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَّب و حَبَّل که در اصل
 حوَاب و حَبَّال بود، یا غیر منقول از ان چوں: اخشوا الله و احشوا الله. (رکاز الأصول) فتحه لازم: احتراز است از عارض
 چوں: فوعد. و عروض حرکت کلمه دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاهے باشد و یا بنقل و غیره حاصل آید
 و فاء همیشه مفتوح است، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی است، پس حرکتش بهمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ و یاء، و علت قلب آنکه هر دو بمنزله دو حرکت است، و حرکت اینها و حرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 و توالی چار حرکت در یک کلمه ثقیل است، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزله دو حرف مدست و اجتماع آں گراں باشد، پس الف
 آوردند که حرکت نه پذیرد. و بعضی این واؤ و یاء را بعد اسکان بدل کنند، و بنا بر آں لازم می آید که در قول و بیع مصدر هم قلب کنند،
 ورنه اینجا هم نکنند که علت مشترک است. و جوابش آنکه علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛
 چه الف مبدل منه ساکن است، کذا فی "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واؤ و یاء عین کلمه معقل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلا لیلین لازم نیاید. نه در حکم آں: چنانکه لام
 ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو اصله: ارعو. و نه فاء کلمه: نحو: توسط زیرا که مجردش سالم مانده.

قبل مدّه زائده: چوں: حواد و غیور و طویل. الف تشنيه: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تا کید: نحو: اخشون
 و اخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلا ن: چوں: جولان و حیوان و حیدی؛ زیرا که در معنی اینها اضطراب است، و حرکت
 لفظ بران دال، پس حذف نکنند. که در ان تعلیل: چوں: عور و صید بمعنی عور و اصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{از دعوی} و دعا ^{از خوف} دعوا دعوت دعوت دعوت. هر واؤ و یا نیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسره آنرا بجائے ضمّه ما قبل بری چوں: قبل و بیع و اختیار و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین با اجتماع ساکنین کسره یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گر نه ضمّه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واؤ و یا نیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آل کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغه تعجب.....

چوں اسود و ابيض

قال و باع: أصلهما: قَوْل و بَيْع، هر دو جامع شروط و علت بوده اند. دعوا: تشبیه برائے نبودن شرط تعلیل شد. دعوت: از دعوت، واؤ الف شده بقران ساکن لفظی افتاد. دعوت: از دعوت، الف با اجتماع ساکن تقدیری که تاء است بیفتاد، و بعضی دعواتا گویند. دعوت: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صید که معروفش معلل نیست. بجائے ضمّه: بعد از ضمّه واؤ را بمناسبت کسره یاء گردانی، و این لغت افسح است. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آل مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسره اینجا برائے رعایت باب است، و آل از دلالت بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغه معروف مثال ضمّه، اصلش: قولن که نه یائی است و نه از باب مکسور العین و در صیغه مجهول ضمّه و کسره نیز جائز است و کسره خالص اشهر واضح. بعن: مثال کسره فاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسره فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصله: خوفن. نه لین: احتراز است از بویع و سید که در اصل بابع و سیود بود. ای مصدر: تفسیر شبه فعل است، و چوں این معنی خلاف اصطلاح مشهور است؛ لہذا بتفسیرش پرداخته. بوزن عروضی: که عبارت است از مقابله سکون بسکون و حرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: معون بوزن فَعُول. ملحق: احتراز است از اجوند ملحق بـ "احرنجم" اگر در آل قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل: بقوی؛ تا توالی اعلامین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: عور و اسود؛ چرا که باب افعال و افعیال چوں اصل است در لون و عیب محافظت صفت آل واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند و مضارع محمول برانست. (رکاز الأصول) صیغه تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال و دوم بامرش متبیس نشود.

وصیۃ اسم آلہ نبود، و در شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از ان واو لش
 زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آن حرکت اگر فتح بود واؤ و یا الف گردد چون: یقول
 و یبوع تا یقلن و یبعن و قل و قولاً آہ، و بع و بیعاً آہ، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آہ،
 و خفّ خافاً آہ، و أقام إقامة و استقام و استقامۃ، و در مفعول یائی ضمہ منقول را کسرہ گردانند
 و واؤ مفعول را یاء و در و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، و در واوی کم. و او یکہ عین
 مصدر یا جمع و بعد کسرہ باشد.....

وصیۃ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چون: مقول و محیط، یا برائے مبالغہ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف کہ تعلیلش جهت
 زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، و تعلیل مفعول مشابه مفعول میگرداند. (رکاز الأصول)
 بر وزن متعارف: احتراز است از تبعیج بر وزن تضرب بکسر تاء و فتح راء کہ در ان بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند
 و تبعاع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم و فعل چون: ہمزہ و تا و یا و نون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم
 مصدر بمیم تعلیل کنند، چون: مثقال. الف گردد: زیرا کہ در اصل متحرک بودند و ما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

قل: این تمثیل و تہیہ درست شود کہ قل و بع از اقول و ابیع گویند. (نوادیر الوصول) مقول و مبیع: أصلهما: مقول
 و مبیوع، در اول حرکت واؤ اول بما قبل داده اند انداختند، و در ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد،
 واؤ مفعول برائے کسرہ ما قبل یاء شد، و اینہمزہ نزد انخفش ست، و سیبویہ و خلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی این
 وزن قیاسی ست، و مشیب و ملیم از شوب و لوم نادر. (نوادیر الوصول) یقال: امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ
 و یا الف گردد. إقامة: اصل إقامة و استقامۃ اقوام و استقام، بود چون بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش و قلب آن بالف اول یا ثانی
 را علی الاختلاف میان انخفش و سیبویہ حذف کردند تاء در آخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاہے در اضافت
 تاء نیارند، چون: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نئے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب انخفش گذشت، و ہمین وزن قیاسی ست، و مہوب از ہیبت شاذ. مطیوب: و معیوب
 و محیوط و مدیون. و در واوی کم: نحو: مصووغ و مصوون؛ زیرا کہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز است
 از آنکہ در غیر مصدر جمع بود نحو: عوض و خوان. بعد کسرہ: احتراز است از دوام و بوار بالفتح و دوام و دووار بالضم.

و در فعل و واحد معتل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:

قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و اوویاء عین فاعل که در فعلش معتل بود، یا مر اورا فعل نبود

همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود

چون: بوائع و أوائل، و همچنین هر مده زائده بعد آل نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف

مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. در کلمه

بریں وزن بوزن صوری

و واحد معتل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از جواز مصدر جاوز و طوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز است از عوده جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در آن بمنزله معتل، و بجهت ثقل و او بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بضمه است. نه در ناقص: احتراز است از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلا لین نشود. قیم و قیام: در اصل قَوْم و قَوْم مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآست که بودن و او قبل الف شرط نیست. دیم و جیاد: هر دو مثال جمع، اصل اول دَوْم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد. که در فعلش: احتراز است از عاور و صاید که در فعل هم معتل نه شده. همزه گردد: اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظی که بریں وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. پسین: جهت استتمقال دو حرف علت که میان آنها فاصل خفیف است در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصول)

بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف، همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیال. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال هر دو و او است، و همچنین حیائر جمع حیر مثال هر دو یاء، و در طواویس که وزن مفاعل ندارد همزه نشد. همچنین: و رائے و جیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مده زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.

(رکاز الأصول) مده زائده: احتراز است از جداول و معایش که و اوویاء در آن اصلی است.

و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر از یک باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: ضویرب و ضویریب.

قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشه و بول مریض که پیش طبیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.

در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چون مسلمی، بخلاف فویزید و رأیت یدی و اصل.

که واؤ و یاء بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است و او یاء شود و یاء در یا ادغام یابد، و اگر هر دو
ضمه بود کسره گردد نحو: سید و مرمی، و بیگن یائے دوم از سید جوازاً، و از کینونة
جبت مناسب در سید در مرمی برای مناسب سید گویند
و جوبا. و اوے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یدعیان
ای در آخری بسبب تعریف مضارع مجهول شنیه
یُدَعُونَ، و اَعْلَى اَعْلَى اَعْلَوًا، و همچنین و اوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
حقیقت یا حکما بجائے لام
فِعْلَان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه از الہ نمایند
نقل اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آں واؤ و قبل کسره ضمه و بعد آں یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
بجز یعنی مثال آخر کلمه حقیقی بر دو یکی
وقووا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوان یدعون،.....

اولین ساکن: و اگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. غیر مبدل: احتراز است از بویع و تبویع که تغلیل در اں
موجب التباس بمانی مجهول تفعیل و تفاعل است. و او یاء شود: از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط، و عکس نکردند جهت خفت
یاء. بیگن یائے: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. و از کینونة: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.
و اوے که: از بیخیا بیان ناقص است. نه پس ضمه: احتراز است از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر است.
یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر و اشکراه و وقوع بعد کسره و حمل و واقع بعد کسره بر اں. نحو یدعی: در اصل یُدَعُو یدَعُونَ
یُدَعُونَ بود، و او در ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینها رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، و در ثالث الف شده از
اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و ہمیں است حال اعلیٰ إلخ که و او در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)
همچنین: ای و او یاء گردد برائے اشکراه و او بعد کسره. دعوا: در اصل دَعُو و او اول بقاعده مذکور یاء شد و ضمه بما قبل دادند بعد
از حرکت آں، و یاء با اجتماع ساکنین افتاد. نه فتحه: چه موجب قلب لین بالف است نحو: یدعی و یرمی مجهول، چنانکه گذشت.
از الہ نمایند: برائے ثقل ضمه و کسره بر حرف علت خصوصاً با شرط مذکور. خشوا: اصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسره
است و بعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد از حرکت ما قبل، و حرف علت با اجتماع ساکنین افتاد.
قووا: اصله: قووا و تغلیل مثل خشیوا. یرمی: اصله: یرمی ضمه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمه او اگر چه کسره است و او بعد
آں نیست. (نوادر الوصول) یرمون: اصله: یرمبون، و تغلیل چون خشوا. یدعو: اصله: یدعو، ضمه از واؤ بلا نقل
افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه و او است و نه قبل آں کسره. یدعون: اصله: یدعون و او بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، و تدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن و بعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: تَلَقَّ وَأَدَّلِ، چنانکه واو و یاء بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعُول ست دو واو آخرش یاء ^{بعد کسره میگرد} شود و پس کسره نحو: دَلِيٌّ بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و همچنین دو واو آخر بعد واو نحو: مقوي و قد جاء مَعْدِيٌّ و مرضي. حرف علت آخر ^{للام فيقال دلي} کلمه اگرچه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد

رام: أصله: رامي، ضمير ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آن اگرچه کسره است، لیکن واو بعد آن نیست. (نوادير الوصول)
تدعین: أصله: تدعوين، قبل لین مکسور ضمه است و بعد آن یاء، حرکت لین بما قبل داده با اجتماع ساکنین انداختند.
ترمین: أصله: ترمین، از حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است و نه قبل ضمه کسره نه بعد آن واو.
غیر عارض: احتراز است از مثل کفوا أحد که در اصل کفوا بمزجه بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نه در عین آن چون: قوول جمع قائل، و نه در طرف اسم مبنی و فعل نحو: هو ویدعو. (رکاز الأصول) بعد ضمه: اصلی نه بعد سکون یا فتحه چون: دلو و ظي و عَصَوٌ و رَحَى و بعد ضمه عارضی مثل: أبوه. بعد کسره الخ: ای ضمیر ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکاز الأصول) تلق: أصله: تَلَقَّى مصدر تفاعل، و أدل جمع دلو، أصله: أدلُّو بعد قاعده مذکور یاء از هر دو بقانون قاض افتاد. حرف تانیث: نحو: قویه، أصله: قویه، ضمیر ما قبل واو ثانی کسره شده واو بمناسبت آن یاء. فعلان: بضم عین چون: قویان، أصله: قَوَّان. بر فُعُول: [بهنتمین و مشتمل بر دو واو.] و در فُعُول مصدر ادغام بے ابدال و بالبدال هر دو آمده نحو: جثو و عتو، و جثي و عتي. (منه)
آخرش یاء شود: که یکی واو مفرد است دوم واو جمع. پس کسره: یعنی ضمیر ما قبل بکسره بدل شود. دلی: أصله: دلو، جمع دلو، هر دو واو یا کرده ادغام نمودند، و ضم لام بکسره بدل شد. مقوي: أصله: مَقْوُو، و او میانہ را بجہت سکونش و ثقل اجتماع سه واو فاصل ضعیف قرار داده و اخیر را بقاعده اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمیر واو اول را کسره دادند.
معدی و مرضي: یعنی دو واو را که بعد واو نباشند نیز بیاء بدل کنند، أصلهما: معدو و مرضو، و قیاس آل معدو و مرضو است. تائے عارض: احتراز است از کلمه که در آن تائے لازم بود چون: تفاوت و درایه. همزه گردد: وجهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمزجه فتحه آنرا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، و حذف نمودند؛ تا مدود مقصور نشود، و اول را بجہت امتناع تحریک مدده زائده حرکت ندادند. (رکاز الأصول)

نحو: کساء و عباة. فعلی اسمی یائے لامش واؤ شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
بالفتح
چوں: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
أصلهما دنوا و علوا
یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چوں: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفردش و او سالم بود آں
برائے تخفیف
همزه واؤ شود نحو: آداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل است، یا قبل حرف تانیث، یا دو
از تعلیل
زائد فعلان واؤ شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و با اتصال ضمیر فاعل و نون
چون همزه زن عاقل
که الف و نون است
تاکید باز آید

کساء: أصله: کساو، و جاءت الواو بعد الألف فهزمت. عباة: مثال تائے عارض، عباة نیز گویند، أصله: عباية
نوعی از کلیم. اسمی: نه وصفی که در آں یاء را بحال دارند. واؤ شود: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ از آنکه صفت
ثقیل است، و یاء خفیف و اسم خفیف و واؤ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. صدیا: که صفت است بمعنی زن تشنه.
عکس بود: ای واؤ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه و واؤ. غزوی: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے
فرق. همزه که: این قاعده در اصول مهورز باید. مفاعل: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
چنین نبود: جهت استکراه و وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل است، و یا همزه اقرب است از واؤ. (منه)
یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. خطایا: اصلش خطای جمع خطیئة، همزه در میان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در
مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. شواء: جمع شائیه همزه در آں اگر چه میان الف و یاء است، لیکن در مفرد، همچنان بود.
همزه واؤ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

آداوی: جمع إداوة بمعنی مطهره آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واؤ را جهت کسره ما قبل یاء
کردند إداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واؤ کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت
تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)
آخر فعل است: چوں: قضا و فهو قاضی و صاحب نسیه ای عقل شد، اصل آں قضی و هنی. فعلان: بالضم چوں: رموان
مرد تیر انداز. واؤ شود: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. جازم: مثل: لم و لما و لام أمر ولای نمی و ان شرطیه و غیره.
بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفی که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع و لم
یرم و لم یخش، و ادع و ارم و اخش. (رکاز الأصول) باز آید: جهت وقوع آں در محله که تحریک آں لازم است.

چوں: اذُعْ اذْعُوا اذْعُوا اذْعُونَ اذْعِنَ ولم يَقِ وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرأً بیفتند وبدلش تنوین آید نحو: جوارِی و جوارِ. از دو یائے آخر مفاعیلِ رواست کہ یکے بیفتند و دیگرے حکم یائے مفاعلِ یابد نحو: صحاریُّ، وطی در بقیِّ و دُعِیِّ بقا و دعا گویند، بنو حارث و بعضے دیگر بجائے واؤ و یائے ساکن بعد فتح الف نیز خوانند چوں: ^{ماضی معروف ماضی مجهول} تَابَةُ ^{در نصب} و اذْعُوا ^{در رفع و جر} و اذْعُونَ ^{در جمع بر وزن مفاعیل} و اذْعِنَ ^{در توبه} و اذْعُوا ^{ابن زید} و اذْعُونَ ^{ضاربان}.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمہ بہم آیند
 و آنرا اَصْمٌ نیز گویند

أذع: اصلش اذعو، واؤ بامر افتاد. اذعوا: [واؤ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد. اذعوا: اصلش اذعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واؤ شوار داشته ساکن نمودند و باجماع ساکنین اقلندند. اذعون: واؤ واحد بالحاق و نون تاکید باز آمد. اذعن: بضم عین و کسر آن، اصل اول اذعون بضم واؤ جمع مذکر، و اصل ثانی اذعون بکسر واؤ صیغہ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (منہ) لم یق: مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، اصلہ: لم یوقی، واؤ جہت وقوع بعد فتح علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یاء بجازم. وق در اصل اوقی بود، واؤ بمناسبت مضارع و یاء بجزوم، و ہمزہ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: در حذف رفعاً و جراً و اثبات نصباً. یکے بیفتند: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل: جوار و جوارِی خوانند، و بعضے صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. طی: قبیلہ از عرب است. در بقی: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ]. فتحہ غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا و دعا: گویند بقلب بکسرہ ما قبل بفتحہ. رائے مناسبت فتحہ یاء و بقلب یاء بالف، و در رأیت القاضي کہ یاء فتحہ اعرابی دارد و وقیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بنی ہذیل و زبید و خنعم. الف نیز لُح: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واؤ یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. ^{طہ ۶۳} (طہ ۶۳) ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کرده اند، و ہمچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. بہم آیند: حقیقہ چوں: مد، یا حکمانحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب است، و اگر متحرک است و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم است، چون: فَرَّ و دَوَّاب، مگر در نحو: اِقْتَلَ و حَبِيَّ که جائز است، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز است، نحو: اَمْدُدِ الْقَوْمَ، و اگر سکون لازم ممنوع است نحو: مَدَدَنْ، و اگر عارض جائز است بتحرک کسره یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: مُدُّ. ادغام متحرک با ساکن بلا نقل است اگر ما قبل او متحرک است یا مدہ، و گرنہ

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام نزد کوفیہ از افعال ست و نزد بصریان از افعال ادغام، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف رادفعۃً از یک مخرج خواندن، و تخفیف در ال ظاهر است. واجب است: اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل. بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. نہ بعارض: کہ باتصال کلمہ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم. نیز لازم است: ای واجب جهت تخفیف و اعتداد حرکت حرف دوم. فر: مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چه در اصل فر فر همچو نصر و ضرب ست. دو اب: مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دو اب ست. (منہ) اقتتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. حیی: ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجهول باشد از مجرد، و همچنین ست حال اُحیا و استحیا. (نوادر الوصول) حرکت عارض: کہ از امر منفصل حاصل آمدہ. ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزہ اجتماع مثلیین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ و لہذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسرہ دہند، و در ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول) امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، و ہمزہ وصل بعدم حاجت الفتنی، و انفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم. عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسرہ: برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) در حال وقف: زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست. متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چون: فر، اصلش فر، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند. یا مدہ: ما قبل آں نحو: حَابَّ و حُوِّبَّ، و یائے تفسیر نیز حکم مدہ دارد نحو: دویبۃ و حویصۃ. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مدہ واجب ست، و ادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ و دوم متحرک و إلا نہ. شرط ادغام ست کہ اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، و لبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول ہائے سکتہ و بدل از ہمزہ و الف و مد غم فیہ نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ و بَدْرٍ مگر تتنزل و تتباعد.

نحو اومی ماضی مجهول
اول تجانسین زائد ست

با نقل: حرکت آل بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. یمد: أصلہ: یمدد، حرکت وال اول بما قبل وادہ اول را در ثانی ادغام کردند. غیر مدہ: احتراز است از ﴿قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ۲۴۶) و ﴿فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ۱۸). واجبست: بسبب وجود علت ادغام و قلت تصرف، و ساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَأَذْكُرُ رَبِّكَ﴾ (آل عمران: ۴۱) و ﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ۳). جائز: نہ واجب، اول بجهت اجتماع مثلین، و ثانی بجهت عروض آل با وجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (یوسف: ۲۱). یا مدہ: ای لین بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حمید دهر و ثوب بشیر. و إلا نہ: ای اگر چنین نباشد ادغام نکلند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر منقتر، برابرست کہ ما قبل نہ متحرک بودن لین، چون: قرم مالک، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول) کہ اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام بر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ارعوی: أصلہ: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام. در اسم: و التباس در فعل و شبہ آل ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل ست لفظاً ہم نتوان کرد، و نیز التباس آل در مضارع و غیرہ رفع ے شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس بساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چون: حلب در حلب ملحق بقطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف و وصل آید نحو: عدویہ هلك؛ چه ہائے سکتہ انفصال خواهد. الف: نحو: قول مجهول قاول. مد غم فیہ: چون: حَبَّبَ؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قرد دملحق بحفتر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. دَدَن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیکہ اول علامت مضارع و دوم تائے تفعل و تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزه مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
 نحو فتزل و فتباعد
 کہ عین تفعیل باشد
 بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقصاش مر ہمزه و ہاء و الف را، و میانش مر عین وحاء را،
 و ادناش مر غین وحاء را۔ مخرج قاف اقصائے زبان ست و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و کاف مقارن
 آں، و جیم و شین و یاء وسط زبان و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و ضاد اول یکے از دو حائے زبان
 مگر مگر

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل و قالوا تباعد، و از انست لاتناجوا در قرأتے۔ در دو ہمزه: ای ممنوع است نزد جمہور بجهت حصول
 زیادت ثقل در یک کلمہ چون: قرأ أمش: قمطر، و در دو کلمہ چون: املا إناء۔ (رکاز الأصول) مخارج: بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً شانزدہ است، و تحقیقاہم حرفے را مخربے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند۔ و طریق معرفت آنکہ حرف راسا کن خوانی و ما قبل
 آں ہمزه و وصل آری، جائیکہ آواز منتهی شود همان مخرجست، و جہات مخارج ہمگی چارست۔ (رکاز الأصول)
 صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و اطباق و انفتاح و غیر آں۔ ہفت حرف ست: این اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اجمالی تقریبی، و حلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد۔ (نوادر الوصول) اقصاش: ای منتیاش بہ نسبت دہن و شفشتین۔
 مر ہمزه: یعنی بہ ترتیب ذکر می بنجے کہ ہمزه مقدم بر ہاء ست و ہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، و این از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضے ہمزه بعد ہاء ست، و نزد بعضے ہاء بعد الف، و انخس مخرج ہاء و الف را یکے گفتے، و ابن جنی براں ایراد نموده کہ
 دریں صورت لازم می آید کہ الف دم تحریک بہاء منقلب گردند ہمزه، و از خلیل منقولست کہ الف و یاء و واؤ ہوائی ست بیچ
 مخربے ندارد۔ (رضی و غیرہ) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتے می شود، و از کلام بعضے عکس آں ظاہر و تشریح
 و تصریح آں کردہ۔ مر غین: و نزد مکی بن ابی طالب حاء مقدم بر غین ست۔

اقصائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بخلق ست۔ کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست۔ مقارن: ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و مقارنت بجانب فم ست۔ محاذی آں: ای مجموع الأمرین، و سیبویہ گفتے: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج این حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نموده۔

یکے از دو حائے: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ براں دلالت دارد، و بعضے مختص
 بجانب راست، و خلیل آنرا شجرے از مخرج جیم و شین شمرده است، کذا فی "الارتشاف"، و حافہ طرف ست کہ اولش مبدا
 آں کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچه بر زبان اتصال دارد، کذا فی "شرح الأصول"۔

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء مقارن آں، ونون
 بالکسر جمع ضرس دندان
 مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان و اصل دو ثنیہ علیا، وصاد و زا و سین
 از ہر دو مقام
 طرف زبان و طرف دو ثنیہ سفلی، وطاء و ذال و ثاء طرف زبان و طرف دو ثنیہ علیا، وفاء باطن
 ہر دو معجزہ مثلثہ
 لب زیرین و طرف دو ثنیہ بالا، وباء و میم و واؤ ما بین دو لب.
 ای مخرج قاء.

اسفل آں: ای اسفل کیے از دو حاضہ زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف و وسیع تر نباشد.

محاذی آں: و آں مقام بالائے دندان ضاحک و ناب و رباعی و مثنیٰ باشد. بدانکہ چهار دندان پیشین دو بالا و دو پائین ثنایا ہستند،
 و چهار دندان بعد از ان دو پہلو ثنایا علیا و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواطع گویند. و چہار بعد از ان ہمیں طور
 انیاب ست، و کواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چہار از ان ضواحک، و دو از ان طواحن، و چہار نواحذ کہ دندان عقلش
 گویند، و بعضے کسان رانواحذ بر نیاید، و دندانہش ہنگی بست و ہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ و حنک. نون مقارن: و سیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان و در میان محاذی آں
 از بالائے ثنایا علیا ست، و ہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا فی "شرح
 الأصول"، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

و خیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ و حنک و خیشوم. طاء و تاء و وال: این حروف را ذوقیہ نامند؛ چہ از طرف
 زبان بر می آید، و ذوق بمعنی طرف آنست، و خلیل لام وراء و نون را ذوقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)
 زاء: این حروف را زای و زاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیہ: ای بالائے آں، و ز محشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین
 نزدیک تر بطرف نم ست، و رضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف"
 گفتہ: ثلاثہا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی. (منہ)

و دو ثنیہ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکرده.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، و این
 حروف ہیجہ گانہ را السانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آید اگر چہ شرکت دیگرے باشد.

ما بین دو لب: و اطباق در یاء و میم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، و بیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید
 و مخرجے قرار نندہد، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء و میم علی حدہ است. (شرح الأصول و الارتشاف)

و مریخیستوم رادخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجموعه حرفیست که دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ستشحتک خصفہ. شدیدہ: حرفی ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش ^{از مہوسہ بمعنی آواز} خوانی أجدک قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: ما بین ہر دو ولم یرو عنا. مطبقة: آنکہ زبان را

دخلیست: زیرا کہ فی الجملة غنہ دارد، و این چار حرف شفوئیہ نامیدہ شود کہ از لب برمی آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ در اں باشد، چون: عنک و منک، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا فی "الارتشاف"، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفرعہ است چون ہمزہ بین بین و الف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعہ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. مجموعہ: از جسر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ این حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از ان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات این حروف موجب حبس نفس است، و مثالش ظل قو ربض إذ غزا چند مطیع دادہ اند، کذا فی "شرح الأصول" و "الجاربردی"، و مصنف مجموعہ این حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجموعہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. خصفہ: نام زنی ست، و "ستشحت" إلحاح خواهد کرد دریں مسئلہ این زن، کذا فی "الجاربردی". کہ صوتش: و در از نگرود اگرچہ امتداد آں خواہی بجهت شدت لزوم مخرج خود. أجدک قطبت: می یابم ترا کہ ترش روشدہ، ای مجموعہ شدیدہ این حروف ہشت گانہ است. خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطة و حروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطة نزد بعضی بیخ اند چون: لن عمر، و رخوة شانزده، و برین اتفاق اکثر ست، و نزد بعضی حروف متوسطة ہشت و رخوة سیزده است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ راجح و رخوة بطش و متوسطہ را بخل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. ما بین ہر دو: ای میان شدیدہ و رخوة پس در اں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یرو عنا: چرامی ترساند مرا، ای متوسطة مجموعہ این حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیرا کہ مطبق در حقیقت زبان و حنک ست، پس مراد از اں مطبق عنده باشد از مشترک مشترک فیہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند صططض. ومنفتحة: غیر آں. مستعلية: آنچه زبان را بحنک بر
 دارد و صططض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که هر رباعی و خماسی ازان حرف
 وقت تلفظ دارد مر بنفل، مصمته: مقابل آں. حروف القلقله: که درو باشدت ضغظ بود قد طبع.
 حروف الصفیر: مایشبه الصفیر ص زس. راء حرف مکررست و لام منخرف.
 پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی ست

منفتحة: یعنی حروفیکه زبانرا بحنک اعلیٰ نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطبقة است.
 زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلية از مطبقة عام است. منخفضة: زبان بحنک بر ندارد و بر زبان پست
 ماند، و منسفلة هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعلية است. (رکاز الأصول) الذلاقة: ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا
 که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صفیر ظاهر میگردد. (نظامی)
 حرفی دارد؛ زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسولت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک
 ازین حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی ازان بود یا عجمه است یا شاذ چون: عسجد و هدقة و زهرقة و عسطنوس. (جار بردی)
 مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف ست. مصمته: مصمته آنست، که
 میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل ست مصمته نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع
 است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع ست. و وجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیرا که مقابل حروف ذلاقة افتاده.
 (رضی) القلقله: و لقلقه هم گویند، خلیل گفته: قلقله شدت آواز ست، و لقلقه صیاح هندی: چیخ مارنا.
 باشدت ضغظ: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مجوره شدیدة اند و جسم ردم را بند میکند، و شدت خروج آواز را
 منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (جار بردی) قد طبع: طبع زدن چیزے دست، چون:
 طبل و غیره، ای چیخ حروف قلقله است نزد جمهور، و بعض عوض بای موحدہ تائے فوقانیہ گفته اند، و سیبویه هم در متعلقه ذکر کرده.
 (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پرست گوید و بار گفته می شود، این تکرر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)
 لام منخرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. پس بدانکه: چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی
 ازان که ادغام ست شروع نمود. بقلب اول: ای قیاس همین ست؛ زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال
 بسوئے ثانی، پس قلب هم بآن مناسب شد؛ تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرے در یک کلمه مانع ادغام ست نحو: وطلد ووتد. و حرف حلقی در حرف حلقی کہ از ان ادخل ست مدغم نشود مگر جاء در عین وباء بقلب ہر دو بجاء نحو: اذبحتوداً واذبحتوداً، و مگر جاء در عین. و ادغام ضوی مشفر در متقارب، و صفیریہ در غیرش، و تاء در استفعال، و الف و ہمزہ ممتنع ست. صحیح ست.....

اربع بجانب نم
بسوئے سینہ
با آنکہ اربع ست
عین و باء
تاصفیر باقی ماند
در متقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، و آں دو چیز ست، یکی: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سید، أصله: سیود، دوم: بودن حروف بر صفتی کہ ابقائے آن نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع کہ ابقائے صغیر سین ضرور بود. (رضی و غیره) مگر جاء: مدغم میشود با آنکہ ادخل ہستند. و طد و ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند ب"و" متنسب شود، و دریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء و دال و تاء و دال. مدغم نشود: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام در ان ثقل زیادہ خواہد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگر چہ قیاس آن بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند: زیرا کہ جاء از عین و ہمزہ خفیف ست، و اینجا خفت مطلوب. اذبحتودا: أصله: اذبح عتود اذبح کن بزخانہ یک سالہ را. مگر جاء در عین: اگر چہ جاء اخراج و عین ادخل ست، و وجہش آنکہ مخرج اینہما ماکل بطرف دہن ست، پس گویا ہمزہ حروف نم شدند: لہذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمی و ابلغ خلیلی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمائل کہ آں صحیح ست.] در مقارب ممتنع ست؛ تا صفتی و فضیلتی کہ دارند از دست نزو و آں صفت و رضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واو و یاء لین، و در میم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تفسی و تانیف، و آن آواز است کہ از دہن بتلفظ فاء بر آید، و در راء تکرار، کذا فی "النظامی". اگر گوئی: در سید ادغام و او در یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از حروف ضوی مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب و او و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ او را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعدہ و جب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمائلین ست نہ مقاربین، کذا فی "الرضی".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در متمائل و مقارب چوں طاء و دال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) و الف: در متمائل و مقارب برائے امتناع تحرک و زوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجمیم در شین، وباء در میم وفاء، و میان غین وحاء، و میان قاف وکاف، و میان طاء وطاء ووال وزال وطاء وثناء، و ہر شش در صاد و زا و سین، و در میان ہر سہ۔ و تائے ائعمال بعد حروف مطبقہ طاء گردود، پس ادغام صاد و ضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، و ادغام طاء واجب، و ادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں و بعکس، و بعد دال و ذال و زای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، و ذال جائز بقلب آں
ای تائے ائعمال برائے تماش نحو ادغام در ادغام

ادغام ہاء وعین: [و انظہار اولی ست برائے ثقل حلقی]. چون: أجبہ حرامیا وارفع حاتما، و ایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ او غل را در ارفع ادغام کردند و اول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحا: اگر چہ خلاف قیاس ست، چنانکہ در اذبحنودا و اذبحاذہ گذشت. و جمیم در شین: بقلب اول بثنائی چون: خرج شینا، و قلب ثانی باول ہم منقول ست. و با در میم: نحو: اضرب ما کرا، و یعذب فی النار. غین وحا: ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خلیلی و اسلخ غنمی. قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المسرات: ۲۰) و ذلک قال، و اول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحر و حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء وطاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم و فرط دائم و جز آں.

در صا و: چون: سکت صالح و سکت زید و سکت سمیر. ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح و رکز سنانہ. طاء گردود: و حروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، و از انکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، و تاء بحال ہم نہاند؛ زیرا کہ در ایں صورت اگر مطبقہ در اں مدغم شود پس اطباق از دست رود، و اگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردود. (شرح الأصول) بقلب طاء: چون: اصفی در اصفی، و اضرب در اضطرِب. ادغام طاء: و قلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفر صاد و استظالت ضاد از دست نرود. بقلب طاء بآں: چون: اظلم در اظلم، و ایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر و احسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است و بدون ادغام ہم کثیر است.

و بعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اظلم، و آں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل. دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہوسہ است، و دال مہملہ مجہورہ، و ذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء و ایں حروف منافات ست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دال ست و موافق ز او ذال در صفت جسر. (شرح الأصول) و ذال جائز: برائے تقارب در مخرج و تشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای همان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در اذتکر.

بدال و بعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسمع
 و اشبه شاذ. و قبل ثاء وزاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا کہ بما بعد بدل
 شود فیدغم نحو: خَصْمَ وَخَصَّمَ، ویتبعهما یَخَصِّمُ وَخَصِّمُ فَتَحًا وَكَسْرًا، و جاء أيضا
 مُخَصِّمٌ بضم الخاء لضم الميم، والمصدر خِصَامٌ خِصَامًا.....

و بعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، و آں خلاف قیاس ست. وزای ہم: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست
 برائے تقارب در مخرج و تشارک در جسر. بقلب دال: نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، و عدم ادغام فصیح ست، وزاء را ببدال بدل
 نمکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شد و ذاست یکے: ادغام حرف
 صغیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفته اند دوران تردد ست؛ چه ظاہر از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنت
 کہ حرف صغیر در اول منقلب گردد؛ تا صغیر باقی ماند، نہ اینکه انقلاب ہم نہ پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمہ ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثناء، پس در
 اثار بمعنی قصاص گرفت اثار و اتار ہر دو جائز ست، و سیویہ عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن ست، لیکن ز مخشری
 واجب گفته. (شرح الأصول) فالإدغام: ای ادغام احسن است یا واجب است. اسمع و اشبه: کہ بجهت قرب مخرج و شرکت
 در ہس ادغام کرده اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف ضوی مشفر در و ثانی باول در ہر دو شدہ است، و اتع جائز
 نیست، و عدم ادغام ا فصیح ست. (شرح الأصول) زاء: معجمہ چون: اعتزال. دال: مہملہ چون: اهداء.

ذال: معجمہ چون: اعتذار. شین: معجمہ چون: انتشار. ضاد: معجمہ چون: اعتضاد. ظا: معجمہ چون: انتظار.
 روا کہ: بدانکہ تائے فوقانیہ و جیم در نحو: اقتتال و احتجاج نیز ہمیں حکم دارد، و اول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته،
 و ثانی در "اصول" ہم. بما بعد بدل شود: برائے مشارکت در بودن اینما از لسان. نحو خَصَّمَ: أصله: اختصم، حرکت تاء بما
 قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، و ہمزہ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَّمَ شد، و گاہے فاء یا عین کلمہ را
 کسر دہند، تا مشابہہ بماضی تفعیل نشود. خصم: و بعضے ہمزہ ہم باقی دارند. یخصم: یکسر فاو عین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو روا کہ یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. فتحا و کسرا: پس مضارع و امر مفتوح الفاء تابع
 ماضی مفتوح الفاء ست، و مکسور تابع مکسور، و گاہے بمتالبت کسرہ فاعلامت مضارع ہم کسرہ یابد. مخصم: اسم فاعل آنکہ بفتح
 و کسرا چون ماضی و مضارع آمدہ است بضم خاہم آید باتباع میم. بضم الخاء: بضم المیم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ
 در علامت مضارع روا شد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دادنہ میم. (رکاز الأصول)

اِخْصَامِ اِخْصَامٍ، وإثبات الهمزة طريق ضعيف شاذ، و**بمچنین** تائے تفاعل و تفاعل
 باجْتلابِ همزة وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: اَطْهَرُ و اِثْقَلُ، و ادغام لام ال در حروف
 مذکورہ و در تاء و نون و راء واجب است، و لام ساکن در لازم و در بواقی جائز، و نون ساکن
 و بمچنین در لام ادغام و بمچنین تونین

اِخْصَامِ: بابقائے همزه در صورت فتح. اِخْصَامِ: بابقائے همزه در صورت کسره. شاذ: برائے نقل حرکت تا بقاء.
 و بمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود و در ال ادغام یابد. باجْتلابِ همزة: ای لیکن اینجا احتیاج آوردن همزه
 وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر و ماضی: نہ در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست.
 اَطْهَرُ و اِثْقَلُ: ہر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطہر و تثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کرده ادغام نمودند ہمزه
 آوردند. واجب است: بجهت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست با وجود سکون لام و کثرت دخول آں برینہا، و بودن آں مثل
 جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، و ضاد معجز و شین منقوط اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب
 رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، و بمچنین در شین نقشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) لام ساکن: زیرا کہ لام و راء بمخرج او مقارن ہستند، و میم در
 غنہ شریک واء، و میم از یک مخرج و ہم مد آں بمخزغ غنہ آنت، و یاء اخت و او است و مد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ۱۴) بادغام لام در را اگر چه از حروف
 ضوی مشفر ست، لیکن چون لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنت کہ حروف مذکورہ از جنس غیر
 گردیدہ مدغم شود؛ و لہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ،
 و رضی گوید: در قرآن واجب ست و در غیر آں احسن، کذا فی "شرح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویہ ہم بدان موافق میتواند شد؛ چه جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چون: هل تأتي وهل دُعيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و تاء و صاد و زاء و سین حسن ست، و رتبہ
 اش از ادغام در راء مہملہ کمتر؛ زیرا کہ این حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء و ذال معجمتین
 و تائے مثلثہ است؛ چرا کہ تعلق بطرف ثانیادارند و لام نمیدارد، پس ازاں رتبہ ضاد و شین معجمتین ست؛ چه تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) نون ساکن: بدانکہ این نون راجح حالت: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چون: عنبر، و قبل
 حروف یرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، و غنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام و راء، و در یک کلمہ چون: دنیا و قنوان ادغام
 نشود، و در انجھی و اھر نفع ادغام و اظہار جائز است، و قبل حروف حلق اظہار واجب، و راء ای ہمہ نون بانحاء خواندہ شود.

در حروف لم یرو واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابَّ، و دو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقاً، و در کلمه که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر است و دوم مد غم چون: خَاصَّةً و خُوَيْصَّةً، و در وقف دوصل
 و در آلحسن و اضربان و در لاها الله و ای الله، و حذف الف و یا و فتح آل نیز رواست. و حلققتا البطان شاذ، و در غیر صور مذکورہ.....
 برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چون: ﴿مَنْ لَدُنَّ﴾ (هود: ۱)، ﴿مَنْ مَاءٍ﴾ (البقرة: ۱۶۴)، ﴿مَنْ يَوْمٍ﴾ (الجمعة: ۹)، ﴿مَنْ رِزْقٍ﴾ (یونس: ۵۹)، ﴿مَنْ وَالٍ﴾ (الرعد: ۱۱).] روایت کرده شده، و حکم نون نیز، همین است؛ لہذا دیگران و مصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، و اینجا در ضمن بیان متقاربین ست نون را ترک کرده.
 متحرک جائز: زیرا کہ در آل احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چون: وھن رأسه، و ﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران: ۱۴) و جز آل. دواب: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، و مثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، و وجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. نحو میم: ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منہ)
 مطلقاً: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. کہ ساکن: ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، و ہمیں حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: جیب بکر. آلحسن: ای جائیکہ ہمزه استفہام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بحرف ملتبس شود. اضربان: ای جائز ست جمع ساکنین در ثثنیہ بانون ثقلیہ؛ چرا کہ الف حرکت نہ پذیرد، و اگر اور اندازند لاجرم نون رافع دهند، پس بواحد مشتبه گردد.
 لاها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، و حروف جر جزو مدخول می باشد، ہچنین عوض آل، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمہ شد اول مده دوم ساکن ست. ای الله: أصله: ای والله بخذف واؤ قسم با اجتماع ساکنین. حلققتا البطان: ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مده.
 شاذ: نزد بصریان باثبات الف ثثنیہ در حلققتا کہ اصلش حلققتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تک ستور، و ایں مثل وقت شدت می زنند و گویند: التقت حلققتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تک بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفہ بیگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أَبْلِهْ
 و دوم را در انطلقْ وَلَمْ يَلِدْهُ وَرُدُّ وَلَمْ يَرُدَّ كَسِرَةٌ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
 برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و ہم، و اختیار ضمہ در واؤ
 ضمیر و جمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، و جوازش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول اِنْخ. یا نون خفیفہ: چون "لا تھین الفقیر، اصلہ: لا تھینن، نون خفیفہ
 باجتماع ساکنین میان آں و لام الفقیر افتاد. لم ابلہ: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، اصلہ: ابالی، یاء بلم افتاد لم ابال شد،
 بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشته باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم ابل شد، پس
 ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دوساکن شد اول را کسرہ دادند. در انطلق: بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم
 یلد بود، طلق و یلد را بکثرت تشبیہ دادند تحقیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دوساکن بہم آمدند،
 ثانی را فتح دادند باتباع فتح طاء و یاء، مکبوم و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازاں ہم ثقیلتر.

ورد و لم یرد: و دال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند و دال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند،
 در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)
 ازاں نبود: زیرا کہ جرر اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہ: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ: الیوم زیرا کہ اصل آں منذ بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحقیفیش
 کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم مقتضی آنست. و میم جمع: چون: ضربتم و ضربکم، زیرا کہ اصل تم
 و کم عم و کمو بود. بحذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، در اں بنظر اصل ضمہ جائزست و باتباع
 میم کسرہ مشہور ترست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، و کسرہ ہم جائز
 ست برائے اصل بودنش دریں باب. واؤ ضمیر: واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: لو استطعنا کسرہ مختارست و ضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: اصلہ: اخشوا، یائے متحرک جہت فتح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم
 شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واؤ جمع است، اصلہ: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد،
 و مصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمہ آل نحو: قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِي، نَه قَالَتْ اَرْمُوا
 وَإِنْ أَمْرًا وَإِنَّ الْحُكْمَ، ووجوب فتحه در نون "من" بالام تعریف، ودر نحو: رُدْهَا، وضمه در نحو:
 رده، واختیار فتحه در ﴿الْمَ اللَّهُ﴾ وجواز فتحه وضمه در نحو: رد و لم یرد چون ساکن دوم متحرک
 اصله اردده (آل عمران: ۲، ۱) شرط
 شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: قَوْلًا وَقَوْلًا،
 جزاء

در کلمہ آل: ای در کلمہ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمه اصلی در یک کلمه باشد. قالت اخراج: پس اینجا ساکن دوم که خاست
 وضمه لفظی را در یک کلمه است؛ لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.
 قالت اغزوي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بر مطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آل اغزوي، بود و او بعد نقل
 حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمہ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه
 ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمہ یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمہ بتابعیت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چه ضمہ یاء اصلی
 لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست و حکم کلمہ دیگر، کذا فی "شرح الأصول".
 در نون من لُح: چون: من اللہ؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر است، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه دادند کہ در کسرہ
 اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، اصله: اردد، ہر گاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ
 دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرہ آل ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو رده: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعدها ضمیر غائب. اختیار فتحه: بقراءت وصل؛ چه دریں صورت
 میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ ہم آیند و میان آل یاء باشد و تقصیم در لفظ
 اللہ حاصل نگردد، واخلش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بدان نہ پیوستہ، فتحه بجهت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست
 است، وکسرہ ہم بنا بر اصل این باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا و تقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل ونون تاکید
 بہر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ:
 قولا وقولن: اصل آل بدون نون قل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (منہ)

نَرَمَتًا وَقُلِ الْحَقُّ وَفَلْحَمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لِحْمَرٍ.
 مبتدا برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظاً

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیہ وجوہ: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند با جواز روم حرکت و اشمام ضمہ،

نہ رمنا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمه کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بلکہ بتائے تانیث پیوسته، و آن کلمه جداگانه است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیر باقی ماند، و در لغت رویه رماتا ہم آمده. قل الحق: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام "قل" با اتصال لام تعریف عارض شده، و آن کلمه دیگرست اعتبار را نشاید.

فلحمر و من لحم: حاصل آنکہ آنچه مده است ہر گاہ بلام تعریف پیوندد و آن لام بر کلمه داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مده با اجتماع ساکن بیفتند نحو: فی الأحم، و اگر ساکن غیر مده بدال متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحم، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برده ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائزست کہ مده را باز آرند و غیر مده را ساکن کنند نحو: فی لحم و من لحم، و اکثر آنکہ مده باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر و من لحم، پس اصل فلحمر و من لحم فی الأحم و من الأحم بود. بما بعد: ای اگر بعد آن کلمه دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نموده و آن بہتر نیست، و تفصیلش در "حار بردی" ست. دریں حال: برابرست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد. و فیہ وجوہ: مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمه تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: هذا زید و بزید، و این وجہ ذر وقف الفح و الفح و الفح ست از روم و اشمام. روم حرکت: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائزند آرند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشمام ضمہ: [و بعضی در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و زید بسکون دال گویند.] ای وقف با شمام ہم جائزست و جز در ضمہ نباشد، و اشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرور، و این اصح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "اذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جاء الرَّحْمَتِ.

مطلقاً: مرفوع ہواؤ منصوب بالف و مجرور بیاہ چون: هذا زيد ورأيت زيدا ومررت بزید. در منصوب: بفتح فقط، نحو: رأيت زيدا، بخلاف مسلمات کہ منسوب بفتح نیست. مجرد از تاء: ای تائیکہ در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربه تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا و احتیاج کہ تائے آں ہاء نمی شود. و این اصح است: [زیرا کہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفتہ: لغت قویست از بین کہ فصیح نیستند. وقف عصا: یعنی مقصور برابرست کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف است، سیبویہ گفتہ: کہ در نصب بدل از تنوین است و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مجرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دلائل ہر یک در "شرح الأصول" است. کسرہ بیفتد: زیرا کہ مثل تنوین است. محذوف باز آید: پس در اضر بن بضم باء اضر ہوا، و در اضر بن بکسر باء اضر بی گفتہ شود، و اینجا اگرچہ مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ ہواؤ و بعد کسرہ بیاہ بدل کند، و سیبویہ جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقی نیست. (منہ)

فتح الف گردد: بالاتفاق؛ زیرا کہ مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَسْفَعًا﴾ (العلق: ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیرا کہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در "حار بردی" گفتہ: زیرا کہ صورت او صورت منصوب منون است، و فائدہ این دو نقل آنکہ در رسم خط آں اختلاف است بعضی بنون و بعضی بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذهب جمہور و ابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینہم گوید: برر ای کے کہ بالف نویسد الف شود، و مازنی بر نون وقف کند؛ زیرا کہ حرف ست مثل: لن وإن، و مجرد دو تجویز کردہ.

اسمیہ: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آں و تائے فعل، چون: ضربت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ اگر ضربہ گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة و رحمة و ضاربه ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) نہ در نحو: ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و ہمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیرا کہ مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، و از غیر همزه جز فتحه، نه در نحو: هذا حَبْرٌ وَمِنْ قُفْلٍ.
 و قلب همزه باخت حرکتش بنقل آن بما قبلش اگر ساکن است، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت
 حرکت ما قبل اگر مضموم است یا مکسور، و تشدید آخری که متحرک است و بعد متحرک و صحیح است،
 نه همزه در "أَنْ" و "أَنَّ" و "وَلَعْتَ" "أَنَا" الف افزاینده، و قَلَّ مَهْ وَأَنَّه. لازم است هائے سکتہ در قی ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است برائے رفع اجتماع ساکنین اگر چه سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر همزه،
 گوئی: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءٌ و مررت بِجُزْءٍ.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چون: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا که حرکت
 بر حرف علت دشوار است. غیر همزه: که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو: ای درین صورت وزن جَبْكَ و دُبُلْ که ثقیل است در کلام عرب لازم آید، چنانکه در حبر و من قفل نقل ضمه و کسره
 هم نکنند، و حرکت همزه بهر حال نقل کنند اگر چه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا که وقف بر همزه ثقیل است گویند: هَذَا رِذْءٌ وَمِنْ
 الْبَطْنِ، و بعضی هذا رِذْءٌ و من الْبَطْنِ باتباع خوانند. ساکن است: ما قبل همزه، چون: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءٌ و مررت
 بِجُزْءٍ بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چون: هذا كَلَوٌ و رأیت كَلَاً و مررت بِكَلَاً بتحرک اوسط است.

اگر مضموم است: چون: اَكْمُو بِرِزْنِ اَفْلَسٍ جمع کما، و همزه آن در هر سه حالت واو شود. آخری: ای حرف آخر چون:
 جعفر. که متحرک است: نه ساکن، پس در اضرب و ضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن
 نشود، و این از مثل: بکر احتراز است.

صحیح: نه حرف علت بدین قید قاضی خارج شد. نه همزه: بدین قید کلاً خارج شد؛ چه همزه ثقیل است و تشدید آن ثقل.
 در آن: ای در "أَنَّ" بفتح همزه و نون، یا بسکون نون، و آن به همزه و فتح نون که دو ضمیر متکلم است الف افزاینده برائے بیان نون
 ساکن که حرف خفی است، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه: ای قلیل است بدل کردن الف مائے اسفامیه بهاء و الحاق هائے سکتہ
 در ضمیر متکلم، و همچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

هائے سکتہ: و او آنست که آخر کلمه هنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون
 آن. در قی: و آن امر است، ای در کلمه که بر یک حرف ماند و جزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر بر آن وقف کنند ابتداءً بسکون لازم آید، یا
 وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلام و غلامی و هُوَ و لَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکتِ آخروے نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب یا زید! ولا رجل، و در ہنا و ہؤلاء و یا ربا. و اوویاء از ضربه و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و بہم بیفتند، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بریک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چون: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در اینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بریک حرف در حقیقت. در اِلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: الی و علی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چون بریک حرف ماندہ و لفظا مثل جزو ما قبل شدہ و ما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہذا الحاق ہاء جائز و عدم آں بنظر اصل. غلامی: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس بریک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بسکون خوانند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

و ہو و لم یخْش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و ابقائے حرکت ست، پس گفته شود: و ہوہ و لم یخْشہ، و ساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بریک حرف نیست. (شرح الاصول) نہ شبہ اعراب: نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند. ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابهت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. یا زید: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، و آں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، و ہمچنین قبل و بعد، و خمسہ عشر. در ہنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر. و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس جبلاہ گویند، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضاقتش نیست، کذا فی "شرح الاصول"، و در "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقتضی مبنی مختص ست عصابہ و موساہ نتوان گفت.

ہؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. و یا ربا: اصلہ: یا ربی، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربہ: کہ در اصل ضربہو و منہو و ضربہمو و ہبی و فیہی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متفق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. بیفتند: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و اوویاء بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و فتنیکہ ما قبلش مفتوح بود و لین و حرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست و احسن است، چون: ضربہ، و اگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربہ و فیہ و منہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چون: ضربہم و ہم نزد بعضے جائز، بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویرم، ولم یغزو ولم یرمی، وقلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
 نواصل وقوانی. وبعضے یائے مُرٍ وقاض را باز آرند، ویائے غلامی ویائے ساکن القاضی ویا
 قاضی! بیگلند، بخلاف المری ویا مری! وإمالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث برال بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واؤ ویا کہ ضمیر نبود اگرچہ مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاہ غیر
 ضمیر اگرچہ مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
 در فواصل: ای در اواخر آیات وقوانی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیرا کہ فواصل وقوانی محل تغیر است وآنچہ
 بجاہلے دیگر جائز نشود اینجا رواست. مُرٍ: در اصل مری بود اسم فاعل از آری یری. قاض: ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. باز آرند: برائے فرق میان وصل ووقف بجهت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 واكثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسم بدل مضاف ست. یائے ساکن القاضی: ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
 یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. بیگلند: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود ووجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، وہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفرد نیست. بخلاف المری: در اینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چہ میم زائد ست چون در مکرم، ویاہ در مر باعلال
 حذف شدہ. مائل بیاء: ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آں میان الف ویاہ خوانند.

باعث برال: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست کہ مذکور می شود. قبل کسرہ: متصل اصلی بجهت صیغہ باشد
 چون: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چون: غلاما بشیر، واگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چون:
 من دار نیز امالہ جائز؛ چہ مکرر است وکسرہ اش مثل دو کسرہ، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چون: من کلام، وکسرہ مقدر
 از وقف ہجو کسرہ ملفوظ در جواز امالہ معتبر است چون: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازمی آید، وسکون وقف بجائے حرکتت،
 واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چون: ماد ومواد. وبدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، ونزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و"ف" و"ج" وغیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یادو باسکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واؤ بود کسرہ غیر راء
 اثر نکند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان و رأیت زیداً، یا بدل از یاء یا واؤ
 مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق،
 نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضُّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل
 الضحی: ۱

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اتوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: جلاباب امالہ اش از یک
 کسرہ بعید مثل: جلاباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) بیک حرف: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد
 بود؛ زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چون: اکلت عنباً
 امالہ جائز نیست. باسکون اول: زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و ہچنین اگر ہر دو متحرک
 بود و یک ہاء باشد؛ زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اول ہاء چون در همان امالہ قلیل بود.
 وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. از واؤ بود: ای مبدل از واؤ غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: خاف امالہ
 جائز بود برائے کسرہ. کسرہ غیر الخ: قبل الف باشد یا بعد آں، و در من ربا و من دار امالہ کنند؛ زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست،
 بخلاف بیالہ و من مالہ؛ زیرا کہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.
 بعد یاء: و نزد بعضے قبل یائے مفتوح ہچوں آیہ. نحو سیال: دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن،
 و بعضے سکون شرط کردہ اند. شیبان: بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف یاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. یائے مفتوح: [برابر ست کہ کلرہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع علیا، یا فرع
 آں چون: دعا.] ای در کلرہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیرا کہ الفش در کلرہ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل،
 و ہچنین در اعضا؛ زیرا کہ الفش در ہمیں کلرہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصبتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح
 کردہ. دعا: کہ الفش در دعوی ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. حبلی: کہ الفش در متثنیہ یا گردو.
 عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲)
 ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باخل و لاعب و جز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ
 رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف است و بعد مانع مانع است نحو:
 صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،

تا بدو حرف: و بیک حرف چون: سلیخ و نابض، و دو حرف مثل: مناقیح و مناشیط. مانع امالہ: زیرا کہ از پائین بالا رفتن
 لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع است، در "ارتشاف" گفته: مگر بگفتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو
 حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضی امالہ آں میکنند، و مبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)
 قبل الف: [قبل آں باشد، چون: کرام، یا بعد آں، چون: هذا حمارك و رأیت حمارك.] و قبل: الف ہم مانع است برائے
 افتادن از اعلیٰ باسفل، و آں دشوار است، و این در صورت وصل است چون: خالد و حالب، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر
 مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چون: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود ممنوع بالاتفاق، و اگر ہر یکے در کلمہ علی
 حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقیق. (نوادر الوصول)
 باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ
 بکلمہ دیگر یائے مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) طاب: أصله: طیب، مثال الف مبدل از یاء.
 صفا: مثال الفے کہ در کلمہ دیگر یائے مفتوح است: صفی مجہول. چنانچہ: یعنی اینہم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتوح راہ مثل دو
 ضمہ و دو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلق و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. بعد مانع: [ای بعد حرف مستعلیہ یا را
 ئے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور
 مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ راہ مثل دو کسرہ است،
 و اگر راہ متصل الف نیست، چون: بقادر و در امالہ آں اختلاف است، و اگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال)
 (۶۰) با آنکہ راہ قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع است؛ زیرا کہ صعود از زیر بیال لازم سے آید، و آں دشوار تر است.
 (شرح الأصول، ج، رضی، نوادر الوصول) نحو صارف: رائے مکسورہ بعد الف افتاد و الف بعد صاد مستعلی.
 فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] و این فتحہ اگر بر راہ باشد و قبل ہاء است امالہ قبیح بود چون: کدر، و اگر بر غیر مستعلیہ است
 حسن، و اگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، و فتحہ قبل رائے مکسورہ برابر است کہ بر مستعلی باشد چون: من البقر، یا بر راہ، یا غیر
 آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع است. (منہ) قبل ہائے تانیث: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در
 وقف؛ زیرا کہ این ہاء مشابہ الف است لفظاً در خفاء و معنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ
 و ضمیر کہ شبہ معنوی در اں نیست، و بعضی قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمة وحقه ومن الضرر و المحاذر، ودر اسم مبنی وحرف جزمی وانی وذا، وجز بلی ویا ولادور امارا و انبؤد. و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بروشے از یک معنی نحو: رجل رجلا، و عین عینان، پس الف اگر ثالث و از او بود و او شود کثالث اصلی لم یُمل، و گرنه یاء گردد، و همزه ممدوده اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نه و او شود و جو با اگر از الف تانیث است، و إلا جوازا. و جمع که دلالت کند بر زیادہ برد و از یک معنی دو نوع است، صحیح: کہ

بواو یا یاء و نون است،
ما قبل متقوم ما قبل مکور

رحمة: مثال آنکہ فتح بر غیر مستعلیہ باشد. حقه: درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکور. المحاذر: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکور. بلی: این سه حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ و فعل می آید، پس امالہ کرده شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ و وشے: حقیقتہ باشد یا مجازا چون: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسئلی بزید تثنیہ آوردند، و همچنین ابوبین و قمرین بہ تغلیب. لم یُمل: چون الی ہر گاہ اسم بود تثنیہ آل إلیوان بود. و گرنه: چون مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، و ریحان در رحی کہ الفش بدل از یاء است، و بلیان در بلی و تھے کہ علم بود کہ الفش اگر چه اصل است، لیکن ممال است ای امالہ کرده شد. (منہ) ممدوده: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے. ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرءان تثنیہ قراء، و ابو علی قلب آں بواو از عرب حکایت کرده.

و جو با: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان همزه اصلی و غیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را ہمزه بدل کردند، و نزد بعضے ہمین همزه زائد است، بہر تقدیر لائق تغیر است، و بواو بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آثر اثابت دارند و حمراء ان گویند، و مبرداز بعض عرب حمرايان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول) و إلا: ای اگر اصلی نبود و نہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواو جائز است؛ زیرا کہ این همزه بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. و ابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی است یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واد آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزایدات حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند بر صحیح: کہ واحد در اں صحیح بود. بواو: غالباً برائے مذکر عاقل.

یا بالف و تاء موضوع ست مرقلت راه، و مکسر دو قسم ست، قلیل: کہ دلالت کند بر سه تادہ،
 و زلش چہار: أفعال جمع فعل کہ اسم بودند اجوف، و در اسم چار حرفی کہ مؤنث بود بتقدیر تاء و سومش
 مدہ بود، و در رجل و زمن و ضبع و فرط و ضلع و صنع و نعمة و اکمة و جز آل نیز آید،
 و مثل: أقوس و أعین شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، و قرء و حمل و جمَل و فخذ و عجز
 و عنق و عدو، و جمع عنب و ابل اسما و شریف و میت صفة، و در فرد و رطب و جاهل.....
 بضمین کردن یوزن فعول بالفتح و نمن بکسرین و صفت ای فعل بمعنی فاعل فعلیل نہ اسم نادان

مرقلت را: [مگر آنگاہ کہ لام جنس بر آل آید مطلق جنس مراد بود، و ہر گاہ لام استغراق آید چون: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ
 وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تادہ با دخال ہر دو جانب گو استعالمش برائے زیادہ ہم بود.
 و این ثروف گفتمہ: برائے قلت و کثرت بالاشترک موضوع ست، و بعضی گویند: وضع آل برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ
 قلت و کثرت. بر سہ تادہ: رضی گفتمہ: ہر گاہ اسے راجز جمع قلت نباشد چون: رجل و أرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چون:
 رجل و رجال پس آل جمع برائے ہر دو مشترک است. نہ اجوف: چون: فلس و أفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، و بخلاف
 قول کہ اجوف است. مدہ بود: چون: أعتق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، و أذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر و سطلی،
 و أعقب جمع عقاب، و أئمن جمع یمین. (نوادر الوصول)

و در رجل: ای بعض الفاظی کہ بریں اوزان بود. زمن: بفتحتین روزگار، جمعہ: أزمین. ضبع: بفتح اول و ضم ثانی کفتار،
 جمع ضبع. فرط: بضمین کاری کہ دروے از حد گزرانیدہ باشند، جمعہ: أفرط. (نوادر الوصول) ضلع: بکسر اول و فتح دوم
 استخوان پہلو، جمعہ: أضلع. نعمة: بالکسر نیکی و مال، جمعہ: أنعم. اکمة: بفتحات پشتمہ، جمعہ: اکم.

جز آل: چون: أتمر در غمر، و أركب در راکب، و آدر در جمع دار. شاذ: زیرا کہ ہر دو اجوف ست و ضمہ برواؤ و یاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چون: ثوب و أثواب، و بیت و أبيات، یا صفت نحو: عون و أعوان، و ضیف
 و أضياف، و ہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم و صفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای و جمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلہ اسم ست سوائے عدد، و مثالہائے صفت چون: حر و بکر و بطل و نکد و یقظ
 و کفو، و فعول اسکی چون: فلو. فخذ: بفتح اول و کسر دوم ران. عجز: بفتح اول و ضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول و فتح دوم انگور. در فرد إلخ: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد دست
 نحو: ألف و آلاف و وہم و أوہام. رطب: بر وزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان و جزآں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 بفتح نزول بفتح همزه و کسر تین بر سبیل اطراء
 نجد و قن و جزآں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بالکسر چون نعمة جمع آن اخلة بالضم جمعه غلطة
 بر یازده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع أحمراء صفة، و در فَعْلٌ و فَاعِلٌ و عَمِيْمَةٌ
 بالضم چون قفل بالفتح
 و خَوَّارٌ و خَوَّارَةٌ و فُلُكٌ و أَسَدٌ و بَدَنَةٌ و جزآں نیز آید. فُعْلٌ جمع فَعَالٌ و فِعَالٌ نه
 بر وزن فعل بفتح تین شیر بر وزن فعل بفتح تین شیر
 مضاعف و فَعِيلٌ و فَعُولٌ،

جزآں نیز آید: بحسب سماع چون: ندبة بالفتح و أنداب، و فلذة بالكسر و أفلاذ، و حزبة بالضم و أحزاب، و كاتبة
 و أكتاب، و إدام بالكسر و آدم و جزآں. سومش: چون: طعام و حمار و سؤال و رغيف و عمود، جمع آل أطعمة و أحمرة
 و أسولة و أرغفة و أعمدة، و أذوية جمع "ذو" و یا "ذوي" شاذ است. مانند حبیب: ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسیل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن: بر فعل بالكسر بمعنی بنده. جزآں: چون قرط بالضم و أقرطة، و شتوة بالفتح
 و أشتیة، و لوا بكسر اول و فتح دوم مقصور و أویة، و عییل بكسر یاء مشدده و أعولة، و فعال بالفتح و الضم مؤنث، چون: جناح
 و أجنحة و عقاب و أعقبة و غیر آن. نیز آید: ای جمع اوزان مذکورہ بحسب سماع. ولد: بفتح تین جمع ولده.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده: و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیار است: و غالب در آل همین کی
 و شش وزن است که مذکور میشود. أحمراء و حمراء: ای صفتی که بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. خوار: بر وزن فعال بالفتح است. خوارة: جمع هر دو خور و خوراة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، و جمع هم بریں صورت است، لیکن ضمیر آن چون ضمیر أسد است. بدنة: بر وزن فعلة بتحريك اوسط
 شتر، و گاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. و جزآں: بحسب سماع چون: غزل بضم تین، و ذرب بفتح اول و کسر دوم، و صبیع بفتح
 اول و ضم دوم و غیر آن. جمع فعال: بالكسر و فعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار و حمراء، و جبان و جنین.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و الكسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضم تین مطرد نیست، پس از جنان و کمام احتراز شد،
 و عنن جمع عنان، و ععض جمع عضاض شاذ است، و بعضی گویند: این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل و فَعُول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چون: رغیف و رغف و عمود و عمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول
 نباشد چون: نذیر و نذر و صبور و صبر، بخلاف جریح و رکوب که بمعنی مفعول است، و گویند: در فعیل صفت مطرد نیست،
 و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بازل و بزل، و گفته اند: کثیر است نه مطرد. (شرح الأصول)

و در سَقْف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزآں نیز آید، و در ناقص نیاید. **فَعْلٌ** جمع نوبه
بمفتاحین میانه سال تا
و بُرْقَة و تُخْمَة اسماً و فَعْلَى أَفْعَل، و در رؤیا و حلیة و عدو و عجایة و نفساء نیز آید. **فِعْلٌ** جمع
قید هر سه است بالکسر زبور
بدره و فرقه اسماً و در عدو و تارة و علجة و جزآں نیز آید. **فَعْلَة** جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه آی سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبه بر سبیل اطراد
نبود، و در سید و بر و خبیث نیز آید. **فَعْلَة** جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، و در غوی
تا بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء و فتح عین
و عُریان و عدو و هادر نیز آید. **فَعْلَة** در فعل و در قرد و قرط و جار اسما و در علج و هادر و جزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر یوزینه بالضم

خشن: بفتح اول و کسر دوم درشت. قراد: بالضم، و گویند: درین وزن قیاس مطردست. سفینه: بروزن فعيلة بفتح اول و کسر
ثانی. جزآں: چون: بدع بالکسر، و اذن بضم تین، و قرضة بالضم، و بقرة بفتح تین، و غرة بفتح اول و کسر دوم و جزآں.
در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضم، و آن متروک است. و ثن بضم ثاء و کسرون جمع ثنی بروزن فعیل شاذست،
و اصل ثن ثنی بروزن فَعْلٌ بود، ضمیر نون بکسره بدل کردند و یاء را ساکن کرده با اجتماع ساکنین انداختند.
جمع نوبه: اینجا در مذهب جمهور و فراء جمع کرده، و در "أصول" گفته که نوبه در و یاء نزدیک مطردست، و تخمة بضم اول و فتح دوم
سوء همضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. بوقه: بالضم زمین سنگ و گل و ریگ. عجایة: بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند
دست و پا. نفساء: بضم نون و فتح فاء زچه. **فِعْلٌ**: بکسر فاء و فتح عین.
جمع بدره: [بفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، و همچنین نزدیک فراء جمع اسمی که بروزن فعلة بالفتح و اجوف یائی بود چون:
صیغه، و اسمیکه بروزن فعلى است نحو: فکری و ذکری. (منه) تارة: بروزن فعلة بفتح تین، أصله: تورة.
جزآں: چون فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتح تین چون: ناب و نیب، و فعلة بالضم
نحو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظی که میانه آن اسم جنس تاء فارق بود، چون:
سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چون: حافظ حفظة، بخلاف کامل بمعنی میان دو کف که اسم است، و گاهی برائے غیر
عاقل آید چون: ناعق و نعقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.
خبیث: بروزن فعیل، جمعه: خبیثة. صفت عاقل: [و در غیر عاقل کمتر آید، چون: بزة جمع بازی یعنی باز.] چون:
قاضی و غازی، جمع آن قضاة و غزاة، در اصل قضیة و غزوة بود. غوی: بروزن فعیل، جمعه: غوای.
عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. جار: همسایه بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت است،
جمعه: علجة. هادر: که صفت است بروزن فاعل. جزآں: چون: کف و رجل و سخله و طناب و هدمة و أمرط.

نادر ست **فَعَّلُ** جمع فاعِلٌ و فاعلة صفةٌ و در أعزل و سخل و نفساء نیز آید. **فَعَّالٌ** جمع فاعل
بضم فاء و تشدید سین بضم نفس
 صفة و در فاعلة و سخل و نفساء نیز آید. فعال جمع فَعْلٌ نه سَيْلٌ و اسمی بر جَمَلٌ که مضاعف
چون صاده و صداد جمع سخل جمع نفساء بر وزن کتاب
 و اجوف نبود، و قَصْعَةٌ و رَقَبَةٌ و اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، و جمع حَذِرٌ و جواد
بافتح کاسه جمع قصاع
 و هِجَانٌ و فاعل و فِئِيلٌ و فَعِيلَةٌ و فَعْلَى فَعْلَانٌ و فَعْلَانَةٌ و فَعْلَانَةٌ
بکسر هاء چون تاجر و تاجر چون حید و حیداد
 و بَطْحَاءٌ و عَشْرَاءٌ صفة، و در قدح و خُفٌّ و سَبْعٌ و رُبْعٌ
بالکسر تیر تا تمام بالضم موزة

فعل: ای بضم فاء و فتح عین مشدود جمع لفظی ست که بر وزن فاعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چون: رقع جمع راکع و راکعة.
 در أعزل: [بر وزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آن عزل.] ای بسماع جمع این اوزان آمده، و می آید جمع هطل و خریدة و خرید
 و هجود و غلاف و اولی، و گاهی ضمه فائے این جمع در اجوف و اوای بکسره بدل کنند و در نوم نیم گویند.
 سخل: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. فعل: بالفتح، نحو: رطل و رطله. نیز آید: سماع، و همچنین در عرب بتحریک و بقرة
 بتحریک. نه سیل: یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، و همچنین در مثال یائی چون: یعر برائے ثقل کسره بر یاء و ما قبل یائے
 متحرک (جار بر ذی، شرح الأصول) بر جمل: ای بر وزن فعل بتحریک، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
 اجوف نبود: و ناقص هم نبود، و آنچه ازین همه آمده سماعی ست نحو: دار و دیار ققط و قطاط. رقة: بفتحتین گردن جمع رقاب.
 اسم چار حرفی: چون: حبلی و حبال و أثنی و إناث، و شرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: فضلی.
 جمع حذر: ای صفتیکه بر وزن فعل بفتح اول و کسر دوم بود، و حذر تر سنده: جواد: بفتح و در بخلاف میان منفرد و جمع باختلاف حرکت ست.
 هجان: بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد و جمع در ویکیست لیکن کسره مفرد چون: کتاب و کسره جمع چون:
 رجال است، و مذکر و مؤنث در ویکیان باشد. (منه) فعیل و فعیلة: چون: کرام جمع کریم و کریمه، و شرط ست که ناقص
 و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: نقی و نقاء. فعلى فعلان: ای فعلی مؤنث که مذکر آن
 فعلان باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آن فعلانة باشد چون: ندمان و ندمانة. بطحاء: بالفتح زمین سنگزده
 سیل آب. عشراء: بضم اول و فتح دوم ناقه که بر حمل اوده ماه گذشته باشد.
 صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: این وزن جمع در مثل جواد
 و تاجر و اثنی و حید و فعال بالکسر مطرد نیست. سبع: بفتح اول و ضم دوم درنده. ربع: بر وزن سرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وَجُمُدٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ ^{بالکسر گزگ} وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صَفَةٌ، وَجَزْ
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قرء و ذَکَرٌ و بدره،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در نمر و ضِلَعٌ وَحُجْزَةٌ وَعَنَاقُ اسما، و کهل صفةً وَجَزْ آں نیز آید،
 وَفُؤُوجٌ وَسُؤُوقٌ شَاذٌ. فُعْلَانٌ جمع فعیل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شجاع صفة،
 جمع فوج جمع ساق کفقران چوں راکب در کبان جمعه شحمان

جمد: بصفتین زمین بلند، و لقحة بالکسر ناکه شیر دار، و برمة بالضم دیک سنگین. فصیل: بر وزن فعیل شتر بچہ از ماور باز
 داشته شدہ. اسما: یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحین، و عبلة بر وزن فعلة زن نام الخلقه، و أفعل چوں: أحق، و فاعلة چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حاجب در مثل حسن اطرا بیان کردہ. جز آں: چوں: فعل و فعلة بکسر تین نحو: نمر و نمرة،
 و فعلة بکسر فاء و بفتح عین چوں: عضه، و فعلة بضم فاء و فتح عین، چوں: ربة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزائند چوں: حجارة و ثماره در حجار و ثمار. (شرح الأصول) نہ اجوف واوی: احترازت از حوض کہ قیاس
 در اں فعال بالکسرست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظی، یا مثال نحو: و کر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ بود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعالست.
 قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: خف و دمی بمعنی صورت منقوشہ، و آمدہ است خصوص جمع خص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و نپی کہ اصل آں نووی باشد جمع نوئی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. صفتے بر قاعد: ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فعیل باشد، و ذر "اصل"
 جمع ظریف بسمع داخل کردہ. حجزه: بضم نیہ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. کهل: بالفتح پیر جمعه کھول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقبه بالکسر، و شعفة بفتحات، و ایم بر وزن سید، و سوار بالکسر، و هجود بالفتح، و تخوم
 بالضم، و انجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. شاذ: [و بعضے در اں ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در اں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصاً ہنگام ضمہ ما قبل؛ و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزائند چوں: بعولة و ذکوره. (رکاز الأصول) جمع فعیل: در اسم نحو: رغیف، و گویند در صفت ہچوں نی،
 و ظاہر امر ضی مصنف ہم اینست. أفعل: بشرطیکہ اسم تفضیل باشد چوں: أحمر حمران، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

و در بطن و جمل و ذئب و حاجز و زقاق، و جز آں نیز آید. **فَعْلَان** جمع شجاع، واسمی بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالكسر جمعه ذویان تالاب جمعه حجزان

صرد و نحو: تاج و عود، و صفتی بر **فَعِيل**، و در ضیف و خرب و صنو و فاعل و فعول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحین جمعه خربان نحو حائط و حیطان

و غزال و صوار و ظلم، و جز آں نیز آید. **فَعْلَى** جمع **فَعِيل** بمعنی مفعول، و در
بالفتح جمعه غزلان

مریض و فاعل و **فِیْعَل** و **أَفْعَل** و **فَعْلَان** و **جَزْآء** نیز آید. **فَعْلَى** در **حَجَل** و **ظَرَبَان** فقط.
بالفتح بمعنی کریم چون هالک جمعه هلکی چون احمق چون کسلان و کسلی بروزن ذکر کی بفتحین کیک

فَعْلَاء جمع فاعل و **فَعِيل** و **جَبَان** و **شَجَاع** که **صَفْت** عاقلند و در **سَمَح** و **أَسِير** و **وَدُودٌ** و **خَلِيفَةٌ**
چون شاعر و شعراء بالفتح بالضم مذکر بالفتح بمعنی کریم

و **جَزْآء** نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. شجاع: بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غرابان، و گویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحین و فَعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه هر

دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان و عیدان. **فَعِيل**: چون: سریع و سرعان، و در "شرح الأصول" تحت سماع نوشته.

صنو: بالكسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. صوار: بالكسر ماده کاؤ، جمعه: صیران. ظلم: کرغیف شتر مرغ، جمعه:

ظلمان. **جَزْآء**: چون: کعبت بضم اول و فتح دوم، و برکة بالضم و **جَزْآء**. **فَعْلَى**: بالفتح و القصر. **بِرُوزَن** سگری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: قتل و جریح، جمع آن قتلی و جرحی، و در "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد

روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فِیْعَل**: چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جَزْآء**: چون:

و جمع بفتح اول و کسر دوم، و سگری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و نادرست در فعل بالفتح، چون: جلد.

حَجَل: این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، و ابن سراج بدال رفته که **حَجَلَى** و **ظَرَبَى** اسم جمع **حَجَل** و **ظَرَبَان**

ست، و در "صراح" گفته: جمع **ظَرَبَان** گاهے **ظَرَبَى** می آید. **ظَرَبَان**: بفتح طاء معجمه و کسر راء جانورے ست مثل گربه و بدبو.

فَعْلَاء: بد و ضم فاء و فتح عین. **فَعِيل**: بمعنی فاعل چون: کریم و کرماء.

که **صَفْت** عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست که ناقص و مضاعف و اجوف نبود، و جوداء

در جواد و سرواء در سیری و نقواء در نقی و نقواء در نقی بحسب سماع آمده، و در اخیرے شدوذ دیگرے است اعنی قلب یاء

بواؤ. (شرح الأصول) **أَسِير**: ای **فَعِيل** بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل.

خَلِيفَةٌ: برائے مذکر، و گاهے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، و بعضے گویند: تاء در آن برائے

مبالغہ است نه جهت تانیث، و بعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آن **خَلَائِف** گفتند. (شرح الأصول، جار بر دی)

أَفْعَلَاءُ جمع فعیل کہ صفت عاقل ست، و ناقص یا مضاعف، و در صدیق و بین و جزآں نیز آید۔
 مطردا چوں غنی جمع اغنیاء چوں شدید جمعہ اشداء دوست سماعا
 فَعَالِي جمع اسمی بر فعلاء و فعَلِي وصفتی بر فعَلِي کہ مذکر ندارد، و فَعَلِي نہ اُنْثٰی اُفْعَل و فَعْلَان
 بالفتح والقصر مطردا
 فَعَلِي، و در وِجَع و یتیم و اَیْم و طاهر و عذراء و مَهْرِي و جزآں نیز آید۔ فَعَالِي در فعیل بمعنی
 سماعا بے پر جمعہ بنامی جمعہ طہاری
 مفعول و فَعْلَان فَعَلِي۔ فَعَالِي جمع فعلاء، و جمع فَعَلِي و فَعَلِي اسمًا، و فَعَلِي فَعْلَان و مَهْرِي۔
 بالفتح چوں عطشی و عطشان

در صدیق: ای فعیل کہ ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق۔ بین: بر وزن سید بمعنی ظاہر۔
 جزآں: چوں: حلب بالکسر، و صلف بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید۔ نیز آید: چوں: نم بالفتح، جمعہ: اَنْمَاء،
 و صدیقة مؤنث، و ثِقَام بالفتح۔ (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعہ: صحاری، ہر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آں
 صحاری کردند بکسر راء و یائے مشدود کہ بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کردہ فتح بر راء گذاشتند و یائے دوم را بالف
 بدل کردند۔ (شرح الأصول) فعلی: [چوں: حرمی گو سپندے کہ نہ خواہد۔] بالفتح أو الضم أو الکسر، چوں: فتوی
 و ذفری و سعدی۔ نہ اُنْثٰی اُفْعَل: ای فعلی بالضم کہ مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خنثائی۔

فَعْلَان فعلی: ای فَعْلَان بالفتح کہ مؤنث آں فعلی بود چوں: سکر، جمعہ: سکاری۔ اَیْم: زن بے شوہر، جمعہ: اَیامی۔
 عذراء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، و در "أصول" در زمرہ اطرا دگفتہ۔ (رکاز الأصول)

مہری: ای فعل بالفتح کہ آخرش یائے نسبت باشد، گویند: جمل مہری منسوب بہ سرہ بن حیدان، جمع آں مہاری بخذف
 یائے مشدودہ و آوردن الف تانیث مقصورہ۔ جزآں: چوں: قدم بفتح تین و الیة بالکسر، و أحق و فلو بالکسر و غیر آں۔
 فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسیر و أساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدم و قدامی۔

فَعْلَان فعلی: فَعْلَان بالفتح کہ مؤنث آں فعلی بود چوں: سکران و سکر، جمعہ: سکاری۔

فعالی: بفتح فاء و کسر لام و سکون یاء۔ فعلاء: بالفتح و المد، اسم باشد چوں: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذراء
 و عذاری، ہمزہ را حذف کردہ الف را بجهت کسرہ ما قبل کہ در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتشدید یاء جمع کردہ
 یک را برائے تخفیف آنگلندند۔ (شرح الأصول)

فعلی: چوں: دعوی و دعاوی، و در "کافی" گفتہ: بیاء مرد و دست۔

فعلی: [بالکسر، نحو: ذفری و ذفاری۔] اسماء، و ہمچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی۔

وَسُرِّيٌّ وَسِرِيَّةٌ وَسِعْلَاةٌ وَحَبْطِيُّ وَعَدَوَلِيٌّ، وَقَلْنَسُوَّةٌ وَقَهْوَابَةٌ، وَدُرُّ أَهْلِ لَيْلَةٍ وَعَشْرِينَ. فَعَالِيٌّ
 جمع ثلاثي كـ ساكن العين بود در آخرش یائے زائده مشدود وعلباء وقوباء وحوالایا، در صحراء
 بالکسر غول جمع سعالی
 وعذراء وإنسان وظربان. فعائل جمع فعيلة ونحو: عجوزٌ وجمع حَمَامَةٌ ورسالة وذوابة وسفينة
 مجمع أناسي مجمع ظرابي مطرد ای فاعول صفت مؤنث بالکسر جمع رسائل
 وحمولة وشمألٌ وجرائض وقريشاء وحباري وحزابية اسما، در أقیل وذنوب وضرة
 بالضم طائرے جمع حباری بالفتح بادشمال
 وحررة وجزآل نیز آید.

سریة: بر وزن فعلیة ضم فاء وکسر لام وتشدید یاء، جمعہ: سراری. حینطی: [بفتححتین و سکون نون کوتاہ شکم]. دریں ہر چہار
 اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، واگر ثانی را اقلند حباط وقلانس وعدادول وقہاوب، و بعضی قہائب، وابن
 مالک گفتہ: درینما جز فعالی بکسر لام فعالی وفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)
 قلنسوة: بفتححتین وضم سین کلاہ. قہوابة: بفتح اول وضم دوم پیکان سہ شاخ. در اہل: ای سماع اور وزن فعل وفعلة بالفتح
 وغلین آمدہ، نحو: اہالی لیلی عشاری، میتوان گفت: کہ لیلی جمع لیلاہ باشد. فعالی: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.
 کہ ساکن العين: وگاہے جمع متحرک العين ہم آید چون: عاریة، أصلہ: عوریة، جمعہ: عواری.
 یائے زائدہ مشدود: نہ برائے نسبت چون: کرسی، جمعہ: کراسی، وگاہے در منسوب ہم آید چون: مہری و مہاری.
 علباء: بالکسر عصب گردن، جمعہ: علابی. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعہ: قوایی.
 حوالایا: بر وزن فعلا یا بالفتح، جمع آں حوالی، الف اخیر را اقلند و دوم را برائے کسرہ ما قبل بدل از یاء کردہ دریاء ادغام
 کردند. در صحراء: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، و بچنین در انسان و ظربان سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک ست، و مصنف در "اصول" بقسم مطرد داخل کردہ. عذراء: بالفتح دو شیزہ، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چون: صحیفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمہ و کرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمام.
 ذوابة: بالضم گیسو، جمعہ: ذواب. سفينة: فعيلة این را شامل است. جرائض: بضم اول وکسر ہمزہ مرد فریب، جمع جرائض.
 قريشاء: بر وزن فعلاء بالفتح نوعی از خرما. حزابية: بفتح حائے مہملہ و زائے معجمہ و کسر بائے موحدہ و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعہ: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزای باشد. أقیل: بر وزن فعیل شتر کوتاہ، جمعہ: أفاقل.
 ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فاعول بالفتح صفت مذکر. ضرة: بالفتح زیکہ، برزن دیگر آید و گوشت پستان، جمعہ: ضرائر.
 جزآں: چون: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبیحة و ذبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب بالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، دور غیر آن نیز
بفتح ناء وکسر عین چون طوالق و طوالق
 آید. أفاعل جمع مثل أجدل وأصبع، دور رھط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقليم و أقوال، دور
مطر دا
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل مثل: تنصب و تجربة. و تفاعیل مثل: تمثال
جمعه اباطیل جمعه احادیث جمعه اعراب جمع اعراب و کسر عین مگرد
 و مفاعل مثل: مسجد و محمده، دور مطلق نیز آید. و مفاعیل، مثل: میعاد، دور ملعون نیز
بفتح میم و کسر عین بفتح میم و مد عین جمعه مواعید سماعا
 آید، دور موسر و منکر

که اسم ست: علم بود چون: خالد وحوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. غیر عاقل: ای مذکر چون: ناهق و نواحق.
 فاعلاء: بد و کسر عین بشرطیکه اسم باشد چون: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چون: کاتبة، یا
 صفت نحو: ضاربة. دور غیر آن: یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس در فارس، و همچنین طاحونة و دخان و جز آن.
 أفاعل: بفتح همزه و کسر عین. أجدل: یعنی آنچه بصورت فعل باشد، هر حرکتی که بر همزه و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آن، دور لفظ اصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، و فعل تفضیل هم درین حکم
 داخل ست چون: اکبر و اکابر، و بدانکه اصبع از أجدل مغنیست. دور رھط: زیرا که بصورت فعل نیست، و بعضی گویند:
 أرھط بمعنی رھط آمده، و بعضی گفته اند: جمع آن ست، برین دو تقدیر أرھط جمع أرھط قیاسی ست.
 جمع إقليم: [جمعه: أقالیم، و همچنین اقنوم و اقانیم]. ای بر سبیل اطراف جمع اسمیست که در آن سه حرف اصلی بود و اول آن
 همزه زائد و بعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: أقاویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
 تنصب: بالفتح و ضم ضاد معجمه درخت. مثل تمثال: مراد ازین اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود و رابع آن مده چون:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد: ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 دور مطلق: [بضم میم و کسر فاء زن صاحب طفل]. ای در لفظیکه بضم میم و کسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، دور مفعول بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسند و مسانید، دور لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چون: حسن و محاسن
 و مشابه و مشابه. مثل میعاد: ای لفظی که سه حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح
 الأصول" ست. دور ملعون: [ای در اسم مفعول برین وزن]. اگر گوئی: قاعده میعاد این را نیز شامل ست، و همچنین قاعده
 مثل: مسجد مر مطلق را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعا آمده؛ لہذا جدا نمود.
 دور موسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آن میاسیر و مناکیب.

شاذ ست. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعال جمع رباعی مجرد و ملحق بآں،
 و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآں. و فاعلة و فاعلة و مانند آن جمع
 اسم منسوب یا اعجمی. و گاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون:
 أكالب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون برائے لفظی مجرد از تاء که علم ست
 احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء و فتح لام بمعنی بلاغت، و مراد از آن اسم چار حرفی که آخرش نون
 زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی و الف و نون زائد در آخر دارد. فعالین: بفتح فاء و کسر لام اول.
 جمع رباعی: اسم باشد چون: قمطر و قماطر، یا صفت مثل: سحجل، یا علم چون: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکه ملحق بتکریر لام
 باشد چون: فردد و قرادد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدول و روزن فواعل یا فاعول یا فاعل آید.
 بخذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فزازق در
 فرزاق. ملحق بآں: [بتکریر لام چون: جلاباب و جلابیب]. [بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.
 مانند آن: ای صیغه فتهی الجموع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعلة و مفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت و بودن اینها بر وزنیکه
 در آن جمع اقصی مطرد بود، و تردید برائے منع خلوصت چون: کشامرة و فزازنة در کشمیر و فرزین. نساء: بالکسر جمع
 امراة، و مناخذ جمع جلد بضم جیم موش کور، و مناخذ جمع جلد بضم. جمع را جمع: جمع کسر یا صحیح، بالف و تاء یا واؤ و نون، و جمع
 را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے و مبرد و مازنی در جمع قلت
 قیاس ست و در جمع کثرت نزد بعضے، و در "تسهیل" گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعیل و رطبة و عنبة، و نزد
 سیبویه و معظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) اکالب: جمع اكلب که جمع کلب ست.
 جهائل: جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست. و بیوتات: [از بیجا بیان جمع صحیح است]. جمع بیوت، و آن جمع بیت ست،
 و در "شرح الأصول" گفته، مثل: کلابات و رجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف و تاء و بواؤ و نون هم آید چون:
 صبرون جمع صبر بفتح صبر جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تاء تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو:
 طلحة و علامة خارج شد، و در آنکه الف تانیث ست چون: سلمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید،
 و ملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از لفظی شد که در آن تاء
 عوض محذوف ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ افعال فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک. ویفتند در الف مقصوره و همزه تانیث واو شود، و اما سنون در سنه و قلوب در قلة و ثبون در ثبة و اهلون در اهل و مانند آل بخلاف قیاس ست. و جمع بالف وتاء برائے علم مؤنث و لفظی کہ در و تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء افعال، ونہ فعلی فعلان. و لفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اور اجمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث در و بیگنی،

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. عاقل: احتراز از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چون: ضارب، بخلاف حائض و بازل. نہ افعال فعلاء: چون: أحمراء، پس أحمرون گویند. نہ فعلان فعلی: چون: سکران و سکری، پس سکرانوں گویند. نہ صفت مشترک: چون: صبور و قتیل، پس صبورون و قتیلون گویند. الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت بر آل چون: مصطفی و مصطفون. واو شود: چون: حمراؤون در حمراء علم مذکر. سنه: أصله: سنه یا سنه بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلوۃ فوکه خوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبوۃ یا ثبیه بمعنی گروه. مانند آل: چون: فیون در فیه، و غصون در غصه. بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطردست، برابر ست کہ علامت تائے ظاهر یا مقدر بود چون: سلمه و هند، یا الف ممدوده و مقصوره، نحو: أسماء و لیلی. در و تانیث ست: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظ یا مقدره. اسم بود: چون: بشری و صحراء و ظلمة و أرض. یا صفت: چون: حبلی و نفساء و ضاربة. نہ فعلاء افعال: چون: حمراء أحمراء و سکری سکران، پس حمراوات و سکریات گویند؛ زیرا کہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواو و نون است، و مذکر اینها بواو و نون جمع نکرده شد چنانکہ دانستی، و این کیسان جائز داشته، و اگر در مثل: سکری و حمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء با تفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس فی الخضر اوات صدقة. لفظی مذکر الخ: [از اینجا بیان تصرفات این جمع ست.] برابر ست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چون: صافن و صافنات و سجل و سجلات، و اگر چه آل صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تصغیر ہم معنی و صفی حاصل می شود، و این جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مر اور الخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیرش نیامده باشد و نام غیر عاقل بود چون: سرادق جمع آل سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکسیرش جوالیق آمده، و بوانات در جمع بوان بالکسر با آنکہ بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، و زیدات در زید گویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول) تائے تانیث الخ: تاد و علامت تانیث جمع نشود چون، مسلمة و مسلمات.

وحکم الف و ہمزہ از مثنی بدانی، و عین تمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند،
 و عین کسرۃ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص وادی و اجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرۃ
 فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر
 سکون ست فقط. و فعل کفعلۃ. و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحوق تاء باخر مفردش چون:
 کماۃ، و کحف تاء یایاء از آخر نحو: تمر و معد و روم،
 و این طور بسیارست

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، و جائے واؤ شود، و جائے یاء چنانکہ گذشت. نہ اجوف: چون: جوزۃ و بیضۃ کہ عین آل در
 جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغیر لام آید و باز ہم ساکن ماند. فتحہ یابد: چون: تمرات برائے
 فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.
 فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: نحو: بیضات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آل در جمع باک
 ندارند. فتحہ و کسرہ: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، و کسرہ بمتابعۃ فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح و کسر سین.
 سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و رضی سکون را بلغت تمیم نسبت کردہ. اجوفش: [ضمیر شین راجع بفعلۃ بالکسر ست.]
 وادی باشد چون: دیمۃ، ییائی نحو: بیعۃ، و بہر کیف بیاء نوشتہ خواهد شد برائے کسرۃ ما قبل.
 سکون و فتحہ: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ نہ ہند برائے ثقل آل قبل واؤ بالائے یاء، و اندلسی فتحہ ہم جائز نہ داشتہ، و فراء در تمام این
 باب کسرہ منع کردہ. سکون نیز خوانند: برعایت اصل و خفت آل. اجوفش: ضمیر برائے فعلۃ بالضم چون: دولۃ.
 سکون و فتحہ: و ضمہ با تاج نہ ہند؛ برائے ثقل آل بر واؤ و ر ما قبل آل. صفت: چون: صعبة بالفتح، و عجلۃ بالکسر،
 و جلوة بالضم. مضاعف: نحو: مدۃ بالفتح، و عدۃ بالکسر، و مدۃ بالضم.
 بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات و علجات و حلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ
 صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآں مناسب، و در مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود
 باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) کفعلۃ: بہ تثلیث فاء، مثل فعلۃ ست در ہمہ امور مذکور، پس برآں قیاس کن.
 و در معنی جمع: از بنجا در اسم جنس و جمع شروع کردہ. کماۃ: اسم جنس گیاہی، و احد آل کماۃ بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء
 باشندہ در واحد کمترست. تمر: بالفتح جنس خرما، و یکے را تمرۃ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، و احدش معدۃ.
 روم: جنس و واحد رومی گویند.

ومثل: ركب وخدم وظرب وعبء ورجلة ورفقة وجمال وعبید وئوام وقصباء
 بفتحین اسم جمع خادم
 بالضم اسم جمع رفیق
 اسم جمع عبد
 ومشیوخاء وصحابة وجزآں
 بالفتح اسم جمع صاحب
 وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برائے تعظیم و ترحم نیز بود. و تصغیر
 در کیت نحو در بهمان
 معرب بر پنج وزن می آید،

مثل ركب: [بالفتح اسم جمع راکب]. اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در اینجا یک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بالفتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتحین
 چون: ولد، و در فعلة بتحریک، نحو: فاح، و در نائحة وخوان بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و ہمیں منط اوزان دیگر نیز.
 ظرب: بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع ظربان. عبید: بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. رجلة: بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.
 جمال: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحین. توأم: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوع ل بمعنی طفله که بادیگر متولد
 شود. قصباء: بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحین. مشیوخاء: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
 جزآں: چون: ولد بالکسر ای ولد بفتحین وفعال بالفتح چون: شبال و شبل، وعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چون: کلم، و اسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود
 و ضاء، و میانہ آں و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغنا ممتازست که اسم جمع و جنس غالباً بر آن اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انخس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد فرء بشرط مذکور نحو: تمر و تمره.
 ای تغییر: زیادت یاء گفت؛ زیرا که تصغیر گاہے بالف آید نحو: دواة در دابة. لفظ: اسم گفت؛ زیرا که گاہے تصغیر فعل کنند اگر
 چه شازست نحو: ما أحیسنه. تادلالت کند: برابرست که محل تحقیر مجہول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهرست که متعلق به تحقیر علمست.
 حقارت: ای کمی در کیفیت چون: عویلیم. برائے تعظیم: چون: دویهة أي داهية عظيمة، و گویند: آں فی نفسہ عظیمست
 لیکن مردم آنرا حقیر مینند. ترحم: نحو: یا بنی، و آنهم از تصغیر کیفیست. معرب: احترامست از مبنی که عکس خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فاعیل چوں: رجیل و طلیحة و حبیلی و رجیلان
 و زیدون و هنیدات و بُصیری و بعیلک و خمیسة عشر و عبید الله، و ثلاثی مزید، و رباعی
 و خماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فاعیل آید چوں: مضیرب و جعیر و سفیرج، و اگر بود
 فاعیل چوں: مضیریب و قریطیس و خدیریس،

وزن صوری: آل عبارت ست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا، چنانکہ ضمہ بضم فتحہ بفتح کسرہ بکسرہ مقابل باشد، و تقابل
 اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا و اصلی با اصلی وزائد بازند.
 فاعیل: بضم فاء و فتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث و علامت تشنیہ و جمع و غیرہ کلمہ علیحدہ است حقیقہ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہذا
 مے بینی کہ مغری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چه الفش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حبلی و صحراء، و جائیکہ عین ثلاثی یاء باشد
 کسرفاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شوخی. (شیخ الأصول)
 طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زیدون: ای در مجموع بواو
 و نون. هنیدات: در ہندات جمع بالف و تاء بعیلک: در بعیلک مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب
 مزجی. عبید الله: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی و خماسی: ہر دو مجرد باشند یا مزید نحو: قفیر و عضر فوط. مدہ نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.
 مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف
 اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چه آخر محل تغیر ست و گویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد
 چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، و در فرد ذق دال شبہ زائد اقلندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف
 مدہ افزایند نحو: سفیرج. (شرح الأصول، جابر دی)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فاعیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ
 مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند و مدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در
 کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرہ ما قبل مدہ خواهد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.
 مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.
 خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، محذوف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. وخصای بروایت أخصفش فعیللل، چوں: سفیرجل بکسر جمیم.
 پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے را که عمده نبود بیگنند و مدہ را یا گردانند چوں:
 مطبق در منطلق وقلینسة وقلینسیة در قلنسوة، و سلیطین در سلطان، ورواست مطبلیق
 بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عمده راحذف کنند مگر مدہ مذکور یاء گردد چوں:
 مقیعیس در مقعنیسس و حریجیم در
 در ثلاثی ای همه را که محل وزن است

سکران: [ای آنکه الف و نون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یاصفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش
 بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی داشتن الفی که بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع.
 أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. أخصفش: که سماعت خود از عرب بیان کرده است.
 بکسر جمیم: وراء، و نزد سیبویہ بفتح جمیم، و غلیل گفتند: اگر تصغیر خصای بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر راساکن میکردم،
 نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دینیر در کلام عرب ثابت است و ما قبل آخر ساکن. (رضی) جز مدہ: یعنی مدہ را بیگنند
 برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: و هر دو راحذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، و اینجا بعد
 حذف یکے بنائے آن ممکن است، و حروف دوم محل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.
 عمده نبود: و اگر عمده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیگنند. منطلق: پس در منطلق میم و نون هر دو زائد است، لیکن میم عمده است
 برائے بودن آل در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. قلینسة: بروزن فعیللة بحذف واو و ابقائے نون.
 قلینسیة: بحذف نون و ابقائے واو کہ بجهت افتادن بعد کسرہ یاشد. قلنسوة: نون و واو برال زائد است و بیچ عمده نیست.
 سلیطین: کہ مدہ آل بیابدل شد. حذف کنند: اگر محل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثیہ کہ عمده و مدہ نیست اختلالے در
 وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بروزن أفعالن کہ زوائد آل محل وزن نیست، و ہمزہ بجهت صدارت فی الجملة
 عمدگی دارد، بالجملة بیچ حذف نشود تصغیرش أفعیان آید.
 مقیعیس: نون و یکت سین راحذف نمودند و میم عمده را باقی داشتند، و بر در تصغیرش مقیعیس گوید بحذف میم و ابقائے سین؛ زیرا
 کہ تکریر حرف اصلی است و ہمزہ اصلی، و برائے آنکہ مقعنیسس ملحق بمجر جم است و تصغیرش حریجیم آید، برال قیاس مقیعیس باشد.
 مقعنیسس: میم و نون و یکے از دو سین درال زائد است و میم اقوی.
 حریجیم: بحذف ہمزہ و نون و ابقائے مدہ کہ یاشد.

احرنجام، ودر رباعی جزمده مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیشیر در مبعثر، مگر در
نحو: سکران و اجمال و حمراء و قرفصاء کہ سکران و اجمیل و حمیراء و قریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتند چوں: ححیج و حویلی در جحجی و حولا یا. ودر
حَبَطِي حَبِيْط و حَبِيْط آید. ودر اعلیٰ اُعْيَلِي و اُعْيَلِي. و همزه وصل نماند، چوں: مریثه، ..
که الف رابع ست

زیادتے نماند: اگر چه بعضی عمدہ ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نئے شود. مبعثر: بدانکہ حریمیم در احرنجام اینجا باید،
و وقوع آں سابقا از قلم ناخ ست، و آنجا قعیسیس و حمیریر در اقعنساس و احمرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الشرح"؛ زیرا کہ
احرنجام رباعی ست و اقعنساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف و نون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست،
ومدہ اینما یاء نشود؛ چه محافظت الف و نون زائد و الف جمع و الف تانیث ضرور ست، بالجمله: اگر زیادت محل وزن نباشد حذف
نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکیوت و جحیفیل در جحیفیل. (منه) حمراء إلخ: کہ الف تانیث دارد، این
ہر سہ رامدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف و فاء و بصاد مملتہ نوعی از نشستن، و آں رباعی مزید ست. بیفتند: از آنکہ الف تانیث
و بجهت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شده بود، چوں خاص یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف
مدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمرند و مثل کلمہ بک در بعلبک قرار دادند.

حویلی: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولای شد، پس الف اول بجهت کسرہ ما قبل در تصغیر یاء گردد و در یاء
ادغام یافت، و حویلی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آں نماند.

جحجی: بفتح دو جیم کہ میان آں جائے مہملہ است نام مردے. حولایا: نام موضوع غیر منصرف بجهت الف تانیث.
و در حبطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون و الف در آں زائد ست و بیچ کیے عمدہ
نیست، و الفش برائے الحاق بسفر جلست. حبیبط: بنون بر وزن فعیلیل اگر الف انداختہ شود. حیبط: اگر نون را انگنند، و دریں
حال الف آں کہ رابعست برائے کسرہ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدہ قاض افتاد. (نظامی) و در اعلیٰ: ہر گاہ الف "اعلیٰ"
بجهت کسرہ ما قبل یاء شد در آں دو مذہب، کیے: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آں و ابدال تنوین از آں، و در حال
نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: حوار، و این اسم غیر منصرف ست. (منه)

مریثہ: بر وزن فعیلہ تصغیر امرأہ؛ چه اگر ہمزه لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلثی هر چه زائد است بیگنند چون: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و این را تصغیر ترخیم نامند. و باز آید محذوف در ثلثی چون: مُنِئِدُ و وَعِیدُ و بُنِیَّ و بُیِّنَةُ در مُذ و عِدَّة و ابن و بنت، و تائے مقدره در مؤنثه که ثلثی بود یا بماند، نحو: هنیدة و عنیقة، و مبدل منہ بزوال علت ابدال ای بسبب آن چنانکه در جمع تکسیر نحو: مُوآزین و مویزین و أعیاد و عُیید در عید گویند؛ تا ملتبس نشود در جمع تکسیر در تصغیر

بأعواد و عوید در عود الف ثانیة.....
 جج تکسیر تصغیر بالضم

در ثلثی: و در رباعی هم نحو: زعفران در زعفران. بیگنند: عمده باشد یا غیر آن، محل وزن شود یا نه، و اینجا مدیه عوض محذوف نیارند. مصرف: اسم فاعل و مفعول از تصریف. و این را تصغیر: و این قسم نزدیک فرء و ثعلب باعلام مخصوصیت، و گاهے حرف اصلی اندازند، چون بُرِیْه در ابراهیم، و سُمَیْع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آن برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون تصغیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی است. هنیذ: در نون محذوف که عین کلمه است، و وعید بر دو اؤ که فاء است، و بینی و بنیة بر دو اؤ که لام است، أصلهما: بنو و بنوة، چون یائے تصغیر با و اؤ جمع شد قاعده سید کردند. و تائے مقدره: یعنی باز آید اگر چه زائد است؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب منضم شده است. ثلثی بود: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آن بر سه حرف ماند. هنیذ: در هند که ثلثی است قبل تصغیر. عنیقة: در عناق بزغاله ماده، و آن اگر چه چار حرفی است لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد و سه حرف ماند. مبدل منہ: ای باز آید حرف مبدل منہ. در جمع تکسیر: هم باز می آید نحو: مویزین. در تصغیر میزان، أصله: موزان، و اؤ بعد کسره افتاد یا شد، و این علت در تصغیر نمانده؛ لہذا و اؤ باز آمد، و اگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، و اؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، این علت در تصغیر هم است، پس تریث گویند، و همچنین در قائم قویم بزمه، أصله: قاوم، و علت قلب و قویم آن در عین کلمه و تعلیل در فعلست و آن هنوز باقی، و جرمی قویم بترک ہمزہ گوید؛ چه علت ابدال و اؤ قاوم نزدیکش وقوع آن بعد الف فاعلست و در تصغیر نماند، و رضی گفته: سیبویہ نیز ہمیں گوید و نحو یان، برال اتفاق دارند. و اعیاد و عیید: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: کہ در اصل عود بود، و اؤ مبدل منہ را باز نیارند. الف ثانیة: زائد باشد چون: ضارب و ضویرب، یا مجهول الأصل نحو: صابۃ نام درختے، و حال الفش معلوم نیست تصغیر آن صویبة، و الف کہ بدل از یائے اصلی بود، چون: ناب و اؤ نشود تصغیرش نھیب آید، كما في "الرضي"، و اگر مصنف گفته: مدہ ثانی و اؤ ثالث یا ہ گردد اگر نبود اخر بود، فافہم.

واو شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَيْرٌ وَذَلِي وَأُسَيْدٌ، وَقَلٌّ أُسَيْدٌ، چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتند منسیا مانند عَطِيٍّ وَمُعِيَّةٌ در عطاء و معاویة و أَحَيٍّ در أَحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد ابوعمر و أَحَيٍّ و أَحَيِّيٍّ بود، و نزد بعضی أَحَيٍّ و أَحَيَّوِيٍّ، و بعضی أَحَيَّوِيٍّ و أَحَيَّوِيٍّ، و در جمع کثیر تصغیر نشود.....

واو شود: زیرا که الف حرکت را بر نتابد و واو مناسب ضممه است. کیاء ضیراب: که آنهم واو شود؛ چه یاء بعد ضممه مناسب نیست. یاء گردد: و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و این وقتی است که نخل وزن نبود، و الا بیفتند نحو: مقال تصغیره مقیل. کالواو: که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) حمیر: بر وزن فعیل در تصغیر حمار. دلی: بر وزن فعیل در دلو. قلّ أسیود: بتصحیح بنظر تصحیح کسر نحو: أساود، و کسر نحو: أسود. عطاء: أصله: إعطاو، و او از تطرف بعد الف همزه شد و در تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، و واو مبدل منه باز آمده از طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے استنقال از اجتماع سه یاء بیفتاد. معاویة: الفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افکندند.

أحی: أصله: أحيوي، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. نزد عیسی: و سیبویه و غیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدر است اگر چه وزن متغیر گردد، چون: أفیضل، و در خیر و شر آن زیادت نمائند قیاس بر آن نیاید. (نوادر الوصول، جار بردی) بتغییر وزن: فعل از حذف چون: خیر و شر که بالاتفاق منصرف است. أحی: بکسره و تنوین در رفع و جر؛ چه ضممه و کسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أحی: بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجمله یاء نزد او منسیا منسیا حذف نشود. أحيو: یعنی در رفع و جر و او بعد یائے تصغیر باقی دارد، چون: أسیود، و او اخیر بعد قلب آن بیاء مقدر کند برائے ثقل ضممه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه) أحيوي: بابقائے یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند و جمع کثیر بر کثرت آن، پس میان هر دو منافات است، هان جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست؛ لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر است روا باشد که رد بواجدهش نمایند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: أرغفة و رغیفات، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصله نیست، و جمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن یچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمان است. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیرادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیاً و تیباً، و ذیان و تیان، و اولیاء و اولیاً و الذیاء و التیباء، و اللذیان و اللتیان، و الذیون و التیبات در الذین و اللاتی،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذی والذی

پس جمع صحیح: کنند بواو و نون، یا بالف و تاء. غلمان: آنرا بغلام کہ واحد قیاسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواو و نون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی کہ واوست رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند. عبادید: بر وزن فعالیل گروهی از مردم دونه، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا حرم مفردش مفروض کنند، و آن عبد و دست مثلاً، پس آنرا عبیدید تصغیر کرده بواو و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن کہ محسن واحد قیاسی آن مهمل، و حسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رو نمایند و حسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول) جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کردنش جمع قلیل کہ غلمة است. غیر: و "غیر" اگر چه اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، و در "اصول" گفته: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر ست: چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغایرت بہجو مماثلت متفاوت ست، و سوا و سوی ہم بر آن محمول ست. اسم عامل: عمل فعل: زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، و فعل مصغر نشود. جائز نبود: و ہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و ایام اسبوع چوں: ثلاثاء و اربعاء نزد سبویہ، خلافاً للبعض، و اسمائے اللہ تعالیٰ و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اور نوشت کہ ازین قول پیرہیز. در فعل: و اسم فعل، و ما أمیلحه و ما أحسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابہت با اسمائے متمکنہ در تشنیہ و جمع و فاعلیت و مفعولیت و جز آن. بزیرادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آن بیاء منقلب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد. ذیان: نون کہ مشابہ تشنیہ است گویا کلمہ دیگر ست: لہذا الف قبل آن آمد، و ہمچنین ہمزہ اولیاء و نون الذیون. در الذین: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد و الف بعد آن افزود مشابہ تشنیہ گردید: لہذا الف را واو کردند در رفع، و یاء در نصب و جر. و اللاتی: این را بواحد رد کنند یعنی الی و تصغیر آنرا کہ التیاست بالف و تاء جمع کنند، سبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، و انخفص تصغیر لفظ اللاتی و اللاتی رواداشتہ. (منہ)

وَأَنِيسِيَانٌ وَعُشَيْشِيَّةٌ وَأَعْيِيبَةٌ وَأَصْيِيبَةٌ شَاذٌ.

و نسبت:

ای الحاق یائے مشدد باخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بملول آں نحو: عربی و یائے مشدد برائے مبالغہ نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیرادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل کوفی و امرأة کوفیة، و در زیادتی ثنئیة

أَعْيِيبَةٌ: در غلطة و قیاس غلیة بود. أَصْيِيبَةٌ: در صیبة و قیاس صُیبة بود. شاذ: زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که انسان رازنسیان مشتق داند اَنِيسِيَانٌ نزد او قیاس است، و در "جار بر دی" است: که قیاس عَشِيشِيَّةٌ عَشِيبةٌ چوں معیة بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و أَعْيِيبَةٌ گویا تصغیر أَعْلَمَةٌ جمع قلت غلام است، و أَصْيِيبَةٌ تصغیر أَصْبِيَّةٌ جمع قلت صبی، و فعال بالضم و فعیل برأفعلة جمع میشود. (منه) یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا یائے متکلم التباس نرود. باخر کلمہ: زیرا که چوں اعراب عارض است و محملش آخر تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائدہ آں صفت است. (جار بر دی) بملول آں: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفته برائے شخصی که گوید: کنت کذا و کذا البجائست بلفظ "کنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغہ: در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حبشی. لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکاز الصول) مگر آنکه: چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آید، پس در تغلب و لما اسم تغلی و لموی گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر باقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیة. تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. کوفی: در منسوب بکوفتہ. و در زیادتی: و در آل دو صورتست، یکے: آنکه ثنئیة و جمع را بواحد نہ برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون زیدی گویند، و فرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چه اگر جاء زیدونی و رأیت زیدینیا مثلاً گویند اعراب بحرک و حرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه ثنئیة و جمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضے جایافتہ نشود، و أرضی بسکون راه در أرضین بفتح راه مؤید وجه دو مست، و نسبت بشبه ثنئیة و جمع مؤید صورت اول.

وجع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قَتَسْرِي، ویائے مشدود بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسی و شافعی و بخاتی و مرمری در کرسی و شافعی و بخاتی و مرمری. و رواست در و مَرَمَوِي، و او را بع بعد ضمہ در نحو: ضَرْبِي، ویائے مکسور از یائے مشدود کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی ^{ای بیفتد} در مہیم کہ نہ تصغیر مہوم ست؛ زیرا کہ در و مہیمی گویند، ویائے اول در فعیل و فعیلة و فعیل کہ ناقصند و دوم و او شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوی و قَصَوِي، ^{برائے نخت} ^{در غنی و غنیة}

جمع صحیح: بو او و نون یا بالف و تاء. شبہ آں: چوں: اثنین و عشرین نسبت بآں اثنی و عشری.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت متثنیہ و جمع نمازند، و زیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند و قنسری گویند. قنسری: منسوب بقنسرین نام شہرے، و در حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسی: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی: منسوب بشافعی، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتی: بتقدیم بآء موحده بر خائے معجمہ. بخاتی: نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت جمع بختی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بو او بدل نماید. ضربی: در نسبت بضر بو او ہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استعمال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند واگر چہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر نسبت ساکن را بیگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرف مکسور، پس آں یا مشدود میماند، و مکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محی بر وزن منصرف مکسور را نینداختند، بلکہ ثالث را، گویند: محی]. [بیک حرف، واگر قبل از آن بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلی در نکیل بر وزن فعیلی. مہوم: بلکہ اسم فاعل ست از مہوم بمعنی سرفروا گنندن از خواب کذا فی "الصراح". مہیمی گویند: بابقائے یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف؛ چہ ہر گاہ مہوم را منصرف کردند یک و او از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول) یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاء ات، و اختصاص بادل جہت سکون و ضعف آنست.

و او شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بر وزن فعیل بضم فاء و فتح عین نام مردے.

چنانچه در تحیة تحوی، وواؤ ویاؤ فعلوۃ وفعیلة کہ نہ مضاعف اند ونہ اجوف، مثل: شَنِّيٌّ

چوں قولوۃ وطلوبۃ

وین فتحہ یابد

وحنفی، ومبردر عدوۃ عدوی گوید، ویاؤ فعیلة غیر مضاعف، مثل: جھنی و أموی کسرہ میانہ

در جھنہ نام قبیلۃ در أمیۃ نام قبیلۃ

یعنی فعلی مثل بیفتند بضم فاء وفتح ین

سہ حرفی فتحہ گردد، مثل: نمري و شقري. ودر ایل روا کہ بماند یائے اخیر ثالث کہ بعد کسرہ یایاء

مقدر باشد یا ظاہر

در نمز پلک در شقرا لالہ زار در ثلاثی بکسر تین

بود واؤ شود وبعده فتحہ گردد، نحو: عموی و حیوی و طووی، و رابع بیفتند یا واؤ شود وبعده فتحہ گردد

در کسی بضم یاء

نحو: قاضی و قاضوی، و جزآں بیفتند نحو: مشتری و در مَحِيّ بعد حذف

برائے طول بناہ

بناہ برائے ثانی بناہ بر تال اول

در تحیة: واؤ اگرچہ فعیلة در حقیقت نیست ووزن آں تفعیلة است، لیکن الحال وزن فعلیل در صورت پذیرفتہ.

وواؤ ویاؤ: افتادن ہر دو بجهت فرق میان ذو الناء و غیر آں، و خاص بذو الناء شد؛ زیرا کہ تائے تائیت لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واؤ ویاؤ ہم انداختند؛ زیرا کہ تغیر با تغیر مجال ست دارد. (منہ) نہ مضاعف اند: [چوں: ضرورۃ وشدیدۃ.] زیرا کہ حذف درآں موجب زیادت ثقل می گردد؛ چہ اگر در شدید شدیدی بی ادغام ودر طویل طویلی بدون ابدال گویند ثقیل بود، و اگر ادغام کنند تغیر بسیار کردہ باشند.

شنئی: در شنوۃ نام قبیلۃ از ین. حنفی: در حنیفۃ نام قبیلۃ از عرب. در عدوۃ: ای در مطلق فعلوۃ وواؤ نیندازد، گوید: ضمہ بیاؤ مشدو ثقیل نیست نحو: سمري بضم میم در سمرۃ، ہمچنین واؤ ہم ثقیل نہ بود، وشنئی نزد او شاذست.

عدوی گوید: و سیبویہ عدوی بر وزن شنئی. غیر مضاعف: [نحو: مدیدۃ گو معتل العین بود نحو: سویقۃ.] نفی معتل گردد؛ زیرا کہ یائے مفتوح بعد ضمہ ثقیل نیست. فتحہ گردد: برائے کراہت توالی دو کسرہ و دویاء. واؤ شود: برائے کراہت مذکور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آید.

بعده فتحہ گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات ویاؤات. عموی: در عم، أصلہ: عمی بکسر میم، یاء بقاعدہ قاض افتاد، ماخوذ ست از عمی علیہ الأمر ای مشتبه شد، پس ہنگام نسبت یائے مقدرہ واؤ شد. طووی: در طی، أصلہ: طوی بکون واؤ در نسبت و در دوم واؤ شد، وحبی و طیبی بابقائے یاء شاذست و نزد ابو عمرو قیاس.

واؤ شود: زیرا کہ اگرچہ چار حرف جمع شد لیکن یکے ساکن است پس آنرا بمنزہ معدوم شمرده کلمہ سہ حرفی قرار دادند و تخفیف بقدر امکان نمودند و حذف کردند؛ زیرا کہ فی الجملة تخفیف بجهت سکون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول، شرح الأصول) جزآں: خاص باشد یا زیادہ. مشتری: در مشتری اسم فاعل و مستقصی در مستقصی.

محي: اسم فاعل از تفعیل، أصلہ: محیی بر وزن مصرف، یاء بقاعدہ قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فَتَوِيٌّ، چنانچہ رابع اگر اصلی
 است یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگر نہ بیفتند یا واؤ شود،
 چوں: حُبَلِيٌّ وَحُبَلَوِيٌّ وَحُبَلَاوِيٌّ، ودر خامسہ حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ وَجَمَزِيٌّ.
 ہمزہ مدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود
 و جوبا، نحو: حمر اوي،
 در حمراء

محوی: ای بحذف یک یاء از مشدود اول و قلب دوم بواؤ، بلکہ بحذف یائے زائد و قلب اصلی بواؤ، کذا فی "شرح الأصول"،
 و نزد ابو عمرو و محوی بہتر ست، و نزد بردیحی. الف ثالث: کہ آخر اسم مقصورہ باشد.
 واؤ شود: [و حذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واؤ باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل،
 اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکہ اجتماع کسرہ و یاء ات نشود، سوم: جهت آنکہ مجهول الأصل را بہ بنات واؤ
 برند. (جار بردی، شرح الأصول) فتوی: در فتح و رجوعی در رحی.

چنانچہ رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواہ از یاء. (جار بردی) أعشوي: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی
 است. أرطوي: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. أرطاوي: یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن
 مدہ میان فتح و واؤ ہم جائز ست، و ہچنین أعشوي، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واؤ و مثال اصلی لموي در لما علم، و جائز
 ست در ال لمي و لماوي. واگر نہ بیفتند: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان و برائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول". خامسہ: کہ پنج حرف دارد. حکمی: کہ چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. حذف ست: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید،
 و مصطفوی قول عامہ غلط است. جمزی: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزی خرم تیز رو.

ہمزہ مدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. اصلی ست: نہ زائد نہ مبدل نہ. برائے تانیث. نزد اکثر بماند: و بعضے بواؤ بدل کنند: زیرا کہ
 ہمزہ از واؤ ثقیل ست، و ہمزہ مدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیرا کہ مدودہ دو حرف ست، و بجهت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف
 مقصورہ ساکن. قراءي: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. واؤ شود: برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و یاء بدل
 نکلند؛ برائے کراہت یاء ات، و اثبات و حذف آں ہم حکایت کردہ اند، و جلوی و حروری در جلولاء و حروراء نام دودہ نزد
 جمہور شازست، و گاہے واؤ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضی، جار بردی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: کساء وعلباء. وپاء در نحو: سقاية وحواليها همزه گردد، ودر رای وراية بماند یا همزه شود یا واو وظی وظیبة و غزو و غزوة ومانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد وپاء واو شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، ودر شیه: و شوی،

واگر نه: ای نه اصلی بودن برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق. جوازا: زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز است؛ چرا که پاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمله هر دو رعایت کردند. کساء: واصله: کساو، همزه آن بدل از اصلی. علباء: بالکسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس است. یا در نحو: مراد از آن یا نیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بر وزن فعالة بالکسر والضم پیانه شراب. همزه گردد: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم از آن که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء همزه نماند، و این همزه را واو نکلند چنانکه کساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، ودر لغت و او هم شود.

رایة: ای یا نیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حلی در سکون ما قبل.] نحو: سقاتي برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واو: نحو: راوی؛ زیرا که واو قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آن: ای لفظیکه آخرش واو و پاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یا یائی نحو: ظیبة و غزوة، و نزد ابن مالک و غیره صرف در یائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء در نسبت لا جرم می افتد تغییر دیگر در آن کردند که تغییر مجانس تغییر است. (شرح الأصول)

واو شود: یعنی در نحو: ظیبة، و واو در نحو: غزوة بحال مانده. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لا مش نیسانیا محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت و جوب و امتناع، و آن سه قسم است، یکی: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط بهمچنین.

در أخ: أصله: أخو بتحرک لا مش نیسانیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحرک سرین، لا مش نیسانیا محذوف ست.

أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شیه: أصله: وشیه، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيٌّ، و در سہ: سہي، و در دَم: دَمِيٌّ و دَمَوِيٌّ، و در حر: حَرِيٌّ و حَرَجِيٌّ، و فم: فَمِيٌّ و فَوَهِيٌّ، و در ابن و ابنة: اِبْنِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ و سَمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُخِيٌّ و بِنِيٌّ، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِيٌّ و کَلْتَوِيٌّ و کَلْتَاوِيٌّ. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصی بود، یا گروهی، یا مر او را واحد موافق نبود، چوں: مَدَائِنِيٌّ مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت

عده: أصله: وعد، لامش صحیح است، و فاعل محذوف در آل ممنوع است. سہ: أصله: سته، لامش صحیح است عین محذوف در و ممنوع. دم: أصله: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آل جائز، و همچنین در حر و فم. ابن و ابنة: أصلهما: بنو و بنوة بتحریک لام کلمه محذوف است و عوض آل همزة وصل آمده. ابني و بنوي: بے رد محذوف و برد آل و حذف همزه، و ابنوي گویند؛ برائے اجتماع عوض و معوض عنه. فم: أصله: فوه، لامش محذوف است و میم بدل از واو. اسم: أصله: سمو بالضم و الفتح و الکسر، لامش محذوف است و عین ساکن و همزة عوض. سموي: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بسکون میم. و ابنم: ای در ابن کہ میم افزاینده نگام نسبت سہ وجه است، یکے: ابنمیی بکسر نون نزد جمہور؛ زیرا کہ نونش تابع میم است، و میم در نسبت لاجرم مکسور، و نزد بعضی بفتح نون است، دوم: ابني باسقاط میم و همزه. ساکن بود؛ زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: أصلهما: اُخوة و بنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائید تائید عوض دادند و همزه را مضموم و یا را مکسور و واو و نون ساکن کردند. مانند اُخ: پس اُخوي و بنوي گویند، و تائید تائید دور کنند. کلوي: بر مذہب مختار و اذ برائے اشعار تائید یا بدل شد. کلوي: تائید تائید را حکم اصلی داد؛ زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویہ بخذف تائید مبدل و آوردن واو مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع. کلتی: بخذف الف؛ زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے است چوں: اُخِيٌّ. کلتوي: بابدال الف بواو چوں: علويٌّ. واحد موافق اُخ: برابر است کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آل این وزن نباشد. مدائنی: در مدائن کہ جمع مدینة و نام شهر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ، وبمرکب اگر علم ست، پس از غیر اضافی جزو دوم بیفکنند چون: بَعْلِيٌّ وَتَأْبِطِيٌّ، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِيٌّ وَرَسُولِيٌّ، وإلا ثانی نحو: امرئِيٌّ، وما ندر آزيٌّ

أنصاري: در نسبت بالنصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد. محاسني: در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، و قیاس جمعش أفعال وفعول ست، و بعضی به جمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، ویا آن نسبت بدان لاحق نمایند، و حسنی در محاسن گویند. وإلا رد کنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد برائے حصول این غرض کافی ست؛ لہذا علامت تشنیہ وجمع اندازند. (جار بردی، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنہ برائے ہر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت یکے بجمع نشود. از غیر اضافی: اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن حرف یا نہ. جزو دوم: بجهت بودن آنرا محل تغیر، و بمنزله تائے تائیت، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالباً، و برائے ثقل در بقائے ہر دو کلمہ. (رکاز الأصول) بعلی: در بعلک کہ مرکب مزجی ست، و ہمچنین سیبویہ و خمسہ عشر، و بعضی در عدد منع کنند، و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعلک بکی ہم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بہر دو جزو را داشته بعلی بکی گفته، و بعضی بعد ہر دو جزو یائے نسبت آرنہ، نحو: بعلبکی. (شرح الأصول)

تأبیطی: در تأبیط شرا کہ علم باشد. از اضافی: حذف کنند و یائے نسبت در اول لاحق نہ نمایند.

اگر کنیت ست: اینجا جزو اول را از ان حذف کنند کہ مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، ہمچنین دیگر آنچه مشترک باشد، چون: لفظ عبد اللہ و عبد الرسول، لیکن شرطت کہ در اینجا ثانی مقصود بہ نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف کہ حقیقہ غرض عبدیت مناف نیست عبدی گفتند، و التباس اشتراک راضا لاقہ کردند، و منافی ہم بنظر خوف اشتباہ آمدہ است. (شرح الأصول، جار بردی)

زبیري: در ابن زبیر کہ کنیت ست و جزو دوم مشہور ہم، پس این مثال ہر دو میتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. امرئِيٌّ: بکسر راء و فتح آل نحو: امرئِيٌّ در امرؤ القیس کہ جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزله بعلک شد، و مرئِيٌّ بفتح راء و سکون آل نیز گویند وقت رد باصلش کہ مرء بالفتح است. (رکاز الأصول، جار بردی) رازي: در ري نام شہر باضافہ الف وزائے معجمہ.

وَرَجُلٌ مَرُوْزِيٌّ وَبَدُوِيٌّ وَهِنْدُوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعِبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نسبت بهادیہ برائے شمشیر منسوب ہند از عبد شمس در عبد الدار خلاف قیاس ساختہ میشود
 اسم الشیءِ فَعَّالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومِ جَدُّ طَاهٍ زَلَّ أَمَا هَمْزُهُ مِی آید
 بدل از حرف لیں در دَابَّةٌ وَعَالْمُ وَبَأَزٌ وَشِئْمَةٌ وَمَوْقِدٌ، وَازْهَاءٌ وَعِیْنٌ دَرْمَاءٌ وَأَبَابٌ بَحْرٌ، ...

رجل مروزی: بزیادت زاء و مرد نام شہرے، و صفت رجل از ان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی "الجار بردی". عبقسی: در عبد القیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.

اسم الشیء: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے. لعاملہ: کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبہ: کہ کثرت بملاہست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. مفعلة: چوں: مأسدة برائے زمینے کہ در ان شیران بسیار باشد.

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدۃ و ہمزه در این کہ عوض محذوف ست ابدالش گویند مگر
 مجازاً، و ہمچنین تاء در أخت و بنت بجائے واؤ نہادہ اند اگر چہ مجاور و مقارن آنست؛ لہذا گویند: کہ و زلش فعة است نہ فعل، و واؤ
 در ان محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدلست الف نہ محذوف، و طریق شناختن ابدال چند چیز ست کہ در
 "شافیہ" و "شرح اصول" بیان کردہ. حرف ابدال: مراد از این آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ این حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکہ بعضے چنانکہ می آید. (رکاز الأصول)

نہ برائے ادغام: احتراز ست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.
 اَنْصَتَ: خاموش شد روزیکہ جد طاہ نام لغزید. دَابَّةٌ: فتح ہمزه، أصلہ: دابة بالف ساکن. بَأَزٌ: بسکون ہمزه لغتے ست در
 بازی، و اصلش بالف مبدلہ از واؤست، و دلیل واوی بودنش ابواز جمع اوست. مَوْقِدٌ: ہمزه اصل آں واؤست مرانو قود.

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین. ماء: أصلہ: ماء بدلیل أمواه و میاہ و أمواء، و میاء ہم آمدہ. أَبَابٌ بَحْرٌ: در عباب بحر، عین
 ہمزه بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

الف از واؤ و یا و ہا و ہمزہ، چوں: طائی و آل، و یاء از واؤ و الف و ہمزہ، چوں: صیم و صبیه و حبلی، و از یکے از دو یاسہ حرف تضعیف و از نون سماعاً کثیراً، چوں: دینار و املیت و قصیت و اناسی، و نزد بعضے املیت املت و ولعت مستقلند، و از عین و باء و سین و ثاء در ضفادی....

عطف بر ہمزہ
اصلہ صوم جمع صائم
بدل میشود
نمودہ مہملہ مثلاً

طائی: و طیبی، و روزن سید یائے دوم، برائے تخفیف حذف شد و اول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی اول ست، واؤ بالف بدل شد، و آن بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، و نزد بصریان اصل آن اهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد و ہمزہ بالف، کما فی "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیرا کہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، و نزد بصریان الفش بدل از ہاء و ہمزہ است" ساقط شد، و این مثال برائے ابدال واؤ و ہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، و جز بواسطہ ابدالش نمیشود، و از اینجا وجہ آن در یابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائی اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذب بہمزہ. صبیه: از صبوة جمع صبی. حبلی: بیا از حبلی بالف. دینار: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانیر. املیت: از املت از املال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلِيْمَلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ۵). قصیت: از قصصت، و تقصیص ناخن چیدنست، و جارردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت اظفاری این باشد کہ آوردم اقصای آنز؛ چہ سر ناخن بر میشود و همان اقصی است. اناسی: از اناسین جمع انسان، و مبرد گفتہ: اناسی جمع انسی است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در انسی برائے نسبت ست جمعش اناسی نباید. (شرح الأصول، رضی) و ولعت مستقلند: زیرا کہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل و دوم را فرع گفتن معنی چہ؟ و از عین: ابن حاجب گفتہ کہ این ابدال ضعیف ست، و جارردی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادی جمہ نقائق

و در باء:

من الثعالی و و خز من أرائیها

و در سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

و در ثاء:

قد مر یومان و هذا الثالی و أنت بالهجران لا تبالی

و این اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالی: از ثعالب جمع ثعلب.

و ثعالي و سادي و ثالي، و واؤ از ياء و الف و همزه، نحو: هُوَّ، و میم از واؤ در فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بناتُ محو و ما زلت راتما و من کثم و نون از واؤ و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از ياء و واؤ و سین و با و صاد، چون: أتلعج
 عطف بر نون ممله در اوج بمعنی ادخل

والف: چون: اوادم، و همزه نحو: جون و جونة که در اصل بهمزه بود. هُو: صیغه مبالغه از هُو، أصله: هُوِي بر وزن فَعُول،
 و قیاس آن بود که واؤ یاء می شد. فم: أصله: فوه، باء حذف شده و واؤ بهمیم بدل گردید. در لیس إلخ: قول نبی است ﷺ، و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت ﷺ نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعرے ازینان گوید:

ذَاكَ خَلِيلِي وَذُو يِعَابِنِي يَرْمِي وَرَائِي بَأْمَسْهُمْ وَأَمْسَلْمَهُ

و از نون: ای جانیکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شنب بتحریک اوسط بهمیم بدل نشود. (رضی) شنباء: بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزوما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخوه است بغضه طرف خبیثوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهوره شفوی، پس خروج از نون
 بحروف مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بهمیم که مشارک نون در غننه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و لفظی در عرب نیست که قبل باء آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. و طامه الله: [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طانه و طامه دو لغت است، در "ارتشاف" است: که آنچه مدعیان اصالت طانه گویند: که بطیم جائے بطین
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. و از باء: ای بدل میشود هم. بنات محو: از بنات بخار، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لهذا بدخریت آن نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر محو بمعنی شگافتن گیرند بعید
 نباشد. (شرح الأصول، رضی) راتما: و راتبا ای همیشه بودم مقیم. من کثم: از کثم ای قریب شد.

صنعانی: در نسبت بصنعا، گویا اول صنعای گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی،
 شرح الأصول) لعن: در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و ذعالت و لصت، و بَاءِ از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكُ وَهِنْ فَعَلْتُ
از رقت ای ریختم از رحت راحت دارم در آن شرطیه
 فعلتُ و یا هناه، و از الف در مَهْ و أَنَه، و لام از نون و ضاد در أَصِيَالُ و انطجع، و طاء و دال از
بدلی شود باء ای استنبهایی عطف بر لام
 تاءِ نحو: حُصْطُ و فُزْدُ و اجدمعُوا و دو لُج، و جیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فقیمج،
فوقانیه
 و از مخفف، نحو: حجتج و أمسجت. و رواست ابدال صاد از سین که قبل غین و خاء قاف و طاء
مهمله مهمله مهمله
 بود، نحو: أصبغ و صلخ و مس صقرو و صراط، و ابدال زلے از سین و صاد که قبل دالند و ساکن نحو:
در رخ پوست کشید مهمله مهمله مهمله

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنی پارچه کهنه، و لصت در لص، صاد
 دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیه نحو: رحمه در وقف. هیاك: از ایاك، و هیاك نستعین قراءت آمده.
 یا هناه: بمعنی هن بندها، أصله: هناو، و او متطرف همزه شد و همزه بقاء گردید، و رضی گفته: نزد بصریان بدل از واوست، و نزد
 ابو زید و انخس برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو ضعیف. أَنَه: ای انا ضمیر متکلم. أَصِيَالُ: أصله: أَصِيَالان، تصغیر أَصِلان
 جمع أَصیل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رغیف و رغفان. انطجع: أصله: اضطجع، و آل لغت ردی است.
 حصط: أصله: حصت، و فزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت و فوز، و این قسم شاذست برائے تغیر ضمیر.
 اجدمعوا: و آل شاذست در اجتماعوا. دو لُج: در توالج موضع دخول و حشيان. فقیمج: در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیله، ابو
 عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (جار بردی) از مخفف: متصل یا منفصل، بیک
 حرف یابد، و یا به حرف. حجتج: أصله: حجتی ای حج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتَج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسیت، و بعضی گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی است. قبل غین: بدانکه این حروف مجبوره مستعلیه اند و سین
 مهوس متصل؛ لہذا خروج ازاں باین حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں و صغیر با سین و در استعلاء
 بحر و مذکورہ موافق است، و اگر سین متأخر ازین حروف اقتد بدل نکنند، چون: فسیت؛ زیرا کہ فرو آمدن چنان دشوار نیست
 کہ بالارفتن. (رضی، شرح الأصول) صقرو: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مهوس است و دال مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را
 براء بدل کردند؛ زیرا کہ در صغیر و مخرج مناسب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صاد از حروف مطبقة مهوسه رخواه است
 و دال از منفتحه مجبوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

یزدَل و فزدي. و آمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند أَحسْت و مست بفتح و کسر میم.
در فصدی و آل حرف اول است در احست و در مست
 و تاء یا طاء در استطاع و یستطیع، و تاء اول در یتسع و یتقی، و از یجا تقی الله و استخذ در
 استخذ لزوما، و بلعنبر و علماء و ملما در بنی العنبر و علی الماء و من الماء، و از تغیرات سماعی
 حذف لام - بحذف نون
 حذف در ید و دم و غد و اسم و أخ و أب و حم و هن و فم و ابن و أخت و بنت و جز آنست.
 حذف لام کلمه أصله یدی أصله یدمو أصله سمو أصله اخو أصله ابو أصله حمو أرهنو أرهنو از فوه از بنو از أخوة از بکوة

فصل

حروف زوائد ای حروفی که زیادتی

مبتداء

یزدل: در یسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. آمده است: از یجا بیان حذف است. مانند أَحسْت: ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. بفتح و کسر میم: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند و کسره و فتیکه کسره آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف هر گاه مکسور یا مضموم باشد و بعد متحرک افتد انداختنش. بنقل حرکت و بلا نقل جائز، و اگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، و اگر بعد ساکن ست، چون: أَحسْت نقل حرکت لازم گردد. استطاع و یستطیع: پس اگر تاء حذف کنند استطاع یسطیع گویند، و همین اولی ست، و اگر طاء اندازند استطاع یستیع گویند. یتسع و یتقی: أصلهما: یوتسع و یوتقی بود، و او را تاء بدل نموده تاء ادغام کردند، و چون یک تاء اندازند یتسع و یتقی بفتح تا خوانند.

تقی الله: امر زیر که در یتقی بعد حرف مضارع متحرک بود، پس همزه نیاورند و یاء بجزم افتاد. استخذ در استخذ: که استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، و بعضی گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تاء مشدود بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود تاء در شرار الناس بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) بلعنبر: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء با اجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف و کثرت استعمال است، و چون لام و نون متقارب هستند و ادغام جهت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: این حذف جائیکه لام ظاهر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاهر نه شود، چون: بنی النجار. (شرح الأصول، رضی) جز آنست: چون: ناس در أناس، و لا أبال و لا أدره و لا أدري مضارع منفی، و لم یک در یکن، و لو تر در لو تری. (منه) حروف زوائد: مراد آنست که زیادتی همیشه بدین حروف شود، نه آنکه این حروف همیشه زائد باشد، و گاه ترکیب کلمه محض از این حروف گردد نحو: سال، و نیز زیادتی آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چون: انصر و أذهبت، و الف ضارب و یاء تغیر، و گاه برائے عوض میم اللهم، و برائے تقنیم معنی چون: میم زرقم، و گاه برائے غرض مد مثل الف عماد، و گاه برائے امکان تلفظ همچو همزه وصل. (نظامی، جار بردی)

برائے غیر الحاق و تضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست
 کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظی مر لفظی را، و علامت اشتقاق علامت اشتقاق
 و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
 زیادت، و غلبہ زیادتش در محلس، و ترجیح یکے بر دیگرے۔

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود و گاہے از غیر آں، نحو: شمل و جلب،
 و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد. و تضعیف: ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف
 باشد چون: علم، و گاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردی)
 هویت السمان: [دوست داشتہ زنان فریہ را.] حکایتست کہ مبردمازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشیبنی وقد کنت قدما هویت السمان

مبردگفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دوبار جوابت دادم. (نظامی)

اشتقاق ست: و آں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چون: ضرب از ضرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب
 حروف غیر ترتیب، چون: جذب از جذب، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نطق از نطق، و آنرا کبیر
 خوانند. کہ دلیل اصالت: ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ می شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے از ان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چون: نون
 و یائے بلہینہ مصدر کہ در ابلہ نیست، و ہمچنین اگر در فرع حرفے باشند نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چون:
 میم و واؤ مضر و ب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. و دلیل اصالت ست: چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظی از حکم زیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم
 آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چون: ملوط بالکسر و فتح و او و تشدید طاء، اگر میمیش را زائد و واؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعول در
 اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فعول موجود ست نحو: عسود. در محلس: ای چون حرف در محله واقع شود
 کہ زیادتش در اں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چون: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد
 شود، و این دلیل سوم است. و ترجیح یکے: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت،
 پس اگر مر حھے با یکے یافتہ شود ترجیحش دہند، و الا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بَلَعْنَ فَعَلْنَ بود از بلع، وتَرْنَمُوت تَفْعَلُوت از ترنم، و سَنَبْتَةُ فَعْلَتَةُ از سنب ^{بمعنی پادہ از زررہ} با عدم نظیر ہر سہ، و میم مراجل اصلیت از جهت ہر جل با غلبہ ^{ای برائے قوت اشتقاق} زیادش در اول. و در کلمہ کہ محتمل دو اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم فعلی بود وہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک، نزدیک ابو عبیدہ مفعول بود از لَآک ^{بمعنی اُرسل}،

قوی ترین الخ: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس بیچیکے با او معارضہ نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود. بلغن: بکسر باء و فتح لام و سکون غین بمعنی بلاغت. فعلن: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، و فعلل بسیارست چوں: قمطر. ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. تفعلوٹ: نہ فعللول با وجود کثرت آن، چوں: عضر فوط. سنبتہ: بفتح سین و سکون نون و فتح موحدہ و فوقانیہ. فعلتہ: نہ فعللہ با وصف کثرت آن، مثل: بعثرہ. با عدم نظیر: پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آن حکم کردند. میم مراجل: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعالل، نہ مفاعل. ہر جل: می گویند: ثوب ہر جل ای منقوش، اگر میم دوم رازاند گویند وزنش مفعول باشد و آن در کلام عرب یافتہ شدہ. دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آن کلمہ راد و فرع یا دو اصل بایک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد. جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. ہر دو وجہ الخ: در اں کلمہ بلا ترجیح یکے. اُرطی: نام درختی کہ شتر آزا میخورد. فعلی: باصالت ہمزہ و زیادت الف آخر. اُفعل: زیادت ہمزہ و اصالت الف کہ بدل از یاء ست. بعیر اُرط: ای شتر خوردنہ اُرطی، پس استعمال اول متقاضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد و الف زائد. برائے الحاق بحجفر: زیرا کہ اُرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، و استعمال دوم می خواهد کہ ہمزہ زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد و لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جار بردی) و اگر نہ: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. ملائک: اتفاقاً بدلیل ملائک و ملائکة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند. لاک: و مَلَأَکَ و مَلَأَکَکَ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: این اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاک بمعنی اُرسل باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواهد بود حالانکہ رسول ست. و جواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جار بردی گفتہ: اگر لاک بمعنی اُرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جار بردی)

و نزدیک بعضی مفعل از ألوکة بمعنی رسالت، و نزد ابن کسان فعأل از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 و آن کسان نیست
 دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفخو
 خبر
 و خنفساء، و اگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد است، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش
 جانور سیاه
 در ال محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر پنج تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب
 از زیادت کلمه یاخت آں

ألوکة: و ألوکة بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و برین هم میم زائد بود، اصل ملک مالک قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام
 آوردند، و بالعکس، و آن بسیار آید، و در ملک معنی رسالت هم است، پس مناسبت معنوی شد. ملک: از ملک؛ زیرا که ملک
 مالک امور است که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی است و همزه زائد، و درین مذهب ضعف لفظی است؛ زیرا که
 فعأل بنائے نادر است و هم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آں بالوکت قوی تر است. (شرح الأصول، جار بردی، نظامی)
 دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، و آن سه قسم، یکی: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر
 اصالت و زیادت است. اختش: که موافق آں در حرف و معنی است. بر اصالت: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں
 کلمه با اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فاعل بضم فاء و فتح عین، و اگر نون را اصلی گویند
 و زنش فعلل باشد، و آن یافته شد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) نون قنفخو: بکسر قاف و فتح فاء بر وزن
 جردحل، و خنفساء بضم خاء معجمه و فاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فاعل و فعلاء گفتند، و اگر چه از اصلی
 گفتش این دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعنی قنفخو بالضم و خنفساء
 بالفتح فاء نیز اصلی بود، و آن از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم و فتح لام اول یافته شد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چون در زیادت و اصالت دائر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.
 کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند و زنش فعلل بکسر لام اول باشد، و اگر زائد قرار دهند بر وزن تفاعل بود، و هر دو یافته شد.
 محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم و زائے معجمه
 بعد مهمله و ضم جیم معرب مرزگوش نام گیاهی خوشبو، همیشه را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم است؛ چه فعلل
 و مفعنول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید است، پس لا جرم باصالتش حکم دهند.
 غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعی که واقعت.

غالب: چون ادراک غلبه زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در ال شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سه حرف اصلی، چوں: کرم و قردد و عصب و مرمیس،
وزیادہ آراں
 و تکریر فاء تہاروا نبود، و زلزل و قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول با سه
ازلزل بمعنی تحریک
 حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگرچہ باز زیادہ از سه
 بود، و یاء با سه حرف و یاز زیادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یکے یادو برائے الحاق و غیر آں.] و آں دوم ست از دو حرف؛ زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
 مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد غلیل اول متعین ست؛
 زیرا کہ در کرم حکم بزایدت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. قردد: زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، دوران ہم مثل
 کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) عصب: بمعنی شدید از عصب، و زنش فعلعل بکرار عین و لام برائے الحاق
 بسفر جل. مرمیس: بمعنی سخت از مرامسہ ست، و زنش ففععل بکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. روا نبود: پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آں جہت لزوم
 ابتداء بسکون متغذر، و اگر ہمزہ وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
 متجانسین در نصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ زنش نفعل ست نہ ففعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
 اصلی غیر مکرر لازم آید، و آں ثابت شدہ، پس آنچه در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل و قے لازم آید کہ تکرار بدون فصل
 شود بالیکہ ہچو ثقل در نصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردی، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوفاہ بمعنی آواز کردن مرغ. رباعی ست: نزد بصریان بر وزن فعل و فعلت. نہ از باب تکریر: چنانکہ کو فیان
 گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را در قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر زائد گویند کلمہ ہر دو حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
 مکرر زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) در اول: چوں: أفکل بر وزن أفعال، و فعل ہم گفتہ اند چوں: ماسل
 نام موضع، بخلاف بنیل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. حرف اصلی: و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل
 بر وزن أفعیل. فقط: کم آراں نہ زیادہ، پس ہمزہ ابل و اصطبل اصلی باشد. باز زیادہ از سه: نحو: مدحرج و متدحرج و مخرج
 و مضروب و منصر و جز آں. یا با سه حرف: [اصلی چوں: یرمع و یلمع.] ای و غالب است زیادت یاء تحتانیہ.

یا زیادہ: از سه، چوں: سلحفیہ بمعنی جانورے. اول رباعی: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس يستعور فعللول ست، چوں:
 عضر فوط یفعلول. غیر مضارع: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواو باسه حرف یا زیاده مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمه بعد الف، و مطرد
اصلی چون حمار وجدول
 ست در مضارع و بعضی ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت. وسین در
زیادت نون چون نضرب عطف بر نون عطف بر تاء
 باب استفعال، امالام کم آید، وهاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل و عبدل و أهراق. چون
از لام
 غالب متعدد بود همه زائده اند اگر ممکن ست نحو: إهجیری، و الا حرفی که مستلزم خروج نبود چون
غالب الزیاده
 میم مدین، نه یایش، وطائے قطوطی نه الفش، لوجود مفعول و فوعول، نه فعیل و فعولی، ...
تا بروزن فعیل بود ثانی

یا زیاده: نحو: سروح بالكسر وحائے مہملہ ناظر طویلہ، و کنہور بروزن سفر جل سحاب متراکم.
 مگر اول: یعنی الف و واو در اول زائد نشود، پس در ورتل بمعنی دایہه ملحق بسفر جل بروزن فعلنل است، والف در اول نیاید.
 ونون الخ: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چون: عرند بصفتین، یا آخر کلمه بعد الف نحو:
 عمران، و اگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضی ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفطر و احرنجم.
 بعضی ابواب: مثل: تفاعل و تفاعل و افتعال و استفعال و تفعیل و جزآں. رغبت: مصدر، و همچنین تجوال.
 وسین: در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، و ز مختصری
 سین کسکہ را کہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکر متکسن زائد شمرده، و این حاجب قول او رد کرده؛
 زیرا کہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدہ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
 امالام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کرده اند.
 بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضی: یعنی مبرد؛ و لہذا آثر از حروف زیادت
 نشمرده. أهراق: أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چون گمان میشد کہ ہاء فاء کلمه است آثر ساکن کردہ ہمزہ وصل
 آوردند، و هراق ہم آید، و مبر در امیر سد کہ گوید: الف در اں زیادہ است؛ چہ ہرق ہم می آید.
 غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں در اں موضع غالب ست.
 إهجیری: بکسر ہمزہ و جیم بمعنی داب و شان، پس ہمزہ ویاء والف در اں زیادہ است بجهت غلبہ زیادت اینسا بقائے کلمه بر سہ
 حرف اصلی و زنش افعیلی ست. و الا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.
 میم مدین: کہ زائد ست و زنش مفعول. قطوطی: نام موضعیکہ طایش زائد ست و زنش فوعول.
 نہ الفش: تا بروزن فعولی باشد. مفعول: ناظر ست بدین، و فوعول بقطوطی. و فوعول: در کلام عرب چون: عثوثل.

واگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادش زیاد بود از دیگر، چون: واؤ کو اللُّنه همزه اش اگر چه فوعلل وفعالل هر دو نایابند، و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود در کلمه فک ادغام بود با شبهه اشتقاق بر شقّی ترجیح دهند یکی را بفق ادغام، و بعضی بشبهه، پس یا جح یا فعمل بود. زیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شقّی است ترجیح بفق ادغام است،

موجب خروج: یعنی هر که رازاند گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. کوالل: بمعنی کوتاه بر وزن فواعل ملحق بسفرجل. هر دو نایابند: لیکن زیادت واؤ در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آل؛ لهند واؤ رازاند گیرنده همزه را. بدانکه خروج از اوزان باشبهه اشتقاق که معنی آل عنقریب میدانی معارض شود باین طور که اگر در لفظی زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد.

و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق درین صورت هر دو وجه رواست هر کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسیک بفتح میم و یاء اگر همیشه رازاند گویند و زنش مفعل باشد و آل موجود است و ماده آل سیک بود و آل یافته نشد، پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازاند قرار دهند و زنش فعیل باشد و آل از اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسک بود و آل ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، بالجمله رواست که و زنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبهه اشتقاق: [ای بر شقّی واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف فک ادغام است، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمه هم ادغام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آل عبارتست از یافته شدن لفظی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکاز الأصول وغیره) بفق ادغام: ای بدلیل جواز آل، یعنی جواز فک ادغام مقتضی زیادت حرفی که باشد همانرا رازاند گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند. بشبهه: یعنی شبهه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آل مقتضی زیادت حرفیکه باشد همانرا رازاند گویند اگر چه فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. یا فعمل: اگر بفق ادغام ترجیح دهند.

برائے الحاق: بحضرت پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات ادغام نشود اگر چه ماده اش یاج خواهد بود و آل موجود نیست. لوجود آج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازاند و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آل موجود است، و فک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم رازاند گفته شود بنائے مهمل که یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شقّی: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازاند گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. ترجیح بفق: پس حرفی را که جواز فک ادغام مقتضی باشد رازاند گویند؛ زیرا که ترجیح شقّی دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہد؛ لوجود مہد وهد، واگر بفق نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،
 پس موذب مفعل باشد؛ لوجود وذب، نہ مذب ورمان فعلان بود، لوجود رم، ونزد بعضے
 فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب،
 و بعضے باقیس، پس حومان نہ فوعال از حمن ست بل فعلان از حوم کہ اغلب ست، ومورق مفعل
 بود، نہ فوعل کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست،

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں.] یعنی مہد در ادھر دو صورت مادہ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند
 ودال دوم رازاند برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم رازاند قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم
 بزبادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. اگر بفق: ای اگر ہر یک شبہ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.
 ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرنج دیگر نیست. نزد بعضے: حاصل آئکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود لیکن
 وزن مقلوب لازم می آید، ورتقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد
 بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد
 از ان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. موذب: نام موضعی کہ در ان فک ادغام نیست و شبہ
 اشتقاق موجود. مفعل: بزبادت میم واصالت واؤ. وذب: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.
 لوجود رم: بمعنی اصلح یا اکل ورم من موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. نزد بعضے: ای نزد مرجحان بوزن اغلب.
 در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. اغلب ست: چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں. شبہ: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.
 ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.
 بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ ہر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود ورتقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)
 حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزبادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب
 ست، بلکہ بر وزن فعلان بزبادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردید نست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.
 فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. کہ اگرچہ: کاف برائے علت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق
 کہ او نش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از امثال
 واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموجل وموضع، کذا فی "شرح الأصول". (منہ)
 اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اعلیبت نبود هر دو برابرند، چون: اُرْجُوَانُ اَفْعُلَانُ سِتْ یَا فَعْلُوَانُ، واگر شبهه اصلاً نبود پس با اعلیبت، واگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلیبت هم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

ای در مصنوع
از ابدال و غیره
فرع

اگر اعلیبت: یکے از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود. هر دو برابرند: ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (منه) اُرْجُوَانُ: بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب از جُوَانُ. افعلانست: بر تقدیر زیادت همزه و اصلت واو چون: افعوان از ترکیب رجأ یرجو، یا فَعْلُوَانُ بر تقدیر اصلت همزه و زیادت واو، مثل: عنفوان از ترکیب أرح بمعنی خوشبو، و یَیْچ یک ازین دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول) پس با اعلیبت: یعنی بر تقدیر زیادت حرف فیکه وزن غالب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی ست رائے بر وزن فَعْلَةُ باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه افعلة بزایدت همزه؛ زیرا که وزن فَعْلَةُ بسیارست چون: دنبه و قنبه، و افعلة کمتر مثل: إنملة، و امع و مع هر دو مفقودست. هر دو برابرند: چون: اسطوانة که بر وزن افعواله بود یا فَعْلُوَانة هر دو نادرست، و سطن و أسط معدوم، و فیه شیء. تمرین: در لغت خوگر فتن، و وضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلیخ: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمهور آنست که اگر تغییر دهی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقائے ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و بعمل آری در مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جزآں بر چه صورت شود؟ و ناگزیرست از تخالف صیغه هر دو ماده آں گویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. و هم از رباعی ثلثائی نه سازند، هان بنائے مثال مجرد از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني علیه زیاده بود زوائد را اندازند، و از مستغفر مانند کفف غفر سازند، و جرمی گفته: بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از ضرب مثل: دخرج بساز، جوابش داده که ای محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبني مانند صحائف: که ازاں صورته صحائف ساخته شده.

دعایا: أصله: دعایو، جمع دعیة، أصله: دعیوة، پس یاء که در جمع بعد الف است و در مفرد مده زائده بود همزه گشت، و واویاء گردید دعائی شد، پس همزه را بیاید بدل کردند و فتح دادند، و یاء را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (منه)

پس دعای مبینی منه ست، وصحائف مبینی علیه ودعایا مبینی، وابو علی گوید: بیگنی و سیفرائی در مبینی آنچه در مبینی علیه افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چون بناکنی از ضرب مثل: محوی نزد جمهور مضرّیّ شود، و نزد ابو علی و بعضی مضرّیّ، و از دعا مثل اسم و غدّ دَعُوْ و دَعُوْ، و نزد بعضی اِدْع و دَع، و بنائے عَنَسَل و قَنَفَخَر از عَمِل، و قال: عَنَمَل و قَنُوْل و عِنَمَل و قَنُوْل آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بَفَعَل و فَعَل نیاید.

بفتح فاء و تشدید عین

آنچه در مبینی علیه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده و قیاس افتاده بود از مبنی هم آنگندند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، خلافاً للجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغير قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، و نزد جمهور حذف در مبنی و قیاس که در مبنی قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و اتفاق برینست که زیاده کنند و قلب سازند در مبنی برابر زیادت و قلب مبنی علیه، و اجماع است بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی و تھے کہ گنجائش آں ندارد، و در عدم ابدال و ادغام در مبنی و قنیکه علت ابدال و ادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوی: بضم میم و فتح هاء و کسر واو و یاء مشدّد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل کہ یاء اخیر و یکے از دو یاء مشدّدش افتاده یاء دوم واو شد، چنانکه در نسبت گذشت. مضرّی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء مشدّد و باء موحده قبل یاء مشدّد، پس بیچ حذف نکنند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته نشد.

مضرّی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء قبل یاء مشدّد بر وزن محوی. بحذف لام کلمه و یک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگر چه در مبنی قاعده حذف یافته نشده. دعو و دعو: اول: مثل: اسم ست:، و ثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوردند، و اصل غد غدو بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور و ابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم و غد، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده. عنسل: بفتح عین و سین، ناقه سریع السیر.

قنَفَخَر: بکسر قاف و فتح فاء جسیم. قنول: مثل: عنسل از قال. عنمل: بتشدید لام، مثل: قنَفَخَر از عمل.

قنول: بتشدید لام، مثل: قنَفَخَر از قال. ادغام نون: در میم و واو در هر چهار مثال با وجود قاعده ادغام. بفعَل: ناظر است با ولین، و فعل اگر چه مختص بانفعالست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، و میدانے کہ هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند.

(رضی) فعَل: [بکسر فاء و تشدید عین و لام]. ناظر است باخیرین، ای التباس باین وزن لازم می آید چون: غلکذ و سلغده، پس هر گاه عمل با ادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنَفَخَر مدغم. (جار بردی، رکاز الأصول)

وجحفنل از کسر وجعل ممنوع ست برائے ثقل، ویا لبس بہ فعلل. وبنائے أبکم از وای وَاوَى أَوْءٍ وَأُووٍ بُود. وِإِجْرِدٍ وَأَيِّ وَإِيوٍ وَإِيٍّ واطلحهم إِيثِيًّا وَإِيوِيًّا.

جحفنل: بتقدیم جیم مفتوح برحائے مہملہ وفتح فاگندہ لب. ممنوع ست: پس کسسر وجعئل گفته نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس بہ فعلل: فعلل بفتح تین و تشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، و معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعلل مدغم. أبکم: بضم اول و ثالث پوست مقل. وای: لفیف مقرون مہوز عین بمعنی قصد.

أوی: لفیف مقرون مہوز فای رجع. أوء: از أُوؤِيّ، مثل: أبکم، أصله: أُوؤِي، ضمّہ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد و ای گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسرہ یاء تنوین شد. اوو: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکم از اوای، أصله: أُوؤِي ضمّہ واو بکسرہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین بواو، و تعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، و بعضے بدون آنچه واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجود: ای وبنائے إجرد از اں ہر دو، وإجرد بالكسر وکسر راء ترہ ایست. وای: [قائل آں انخس است.] از وای، أصله: إوئی، واؤ بہت سکون و کسر ما قبل یاء شد و اعلال قاض گردید. ایو: ای مثال إجرد از وای، در اصل إوئی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد، و ہمزہ ساکن بہت کسرہ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب و ادغام نہ کنند اگر چہ یاء و واؤ جمع آمدہ و اول ساکن ست؛ زیرا کہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، و بعضے گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب و واؤ کہ بعد آنست بیاء و ادغام یاء در یاء نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر ای بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضے منوی در رفع و جر، پس ای بکسر و تنوین در رفع و جر گویند.

اطلحهم: ای بنائے اطلحهم بر وزن اقلعہ بمعنی تاریک شد و از وای و آوی.

إِيثِيًّا: ای از وای بریں صورت آید بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح و الف، اصلش إوئی بہ یاء بود. بر وزن اطلحهم، واؤ بہت کسر ما قبل یاء گردید ای ای شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت و یائے اخیر برائے فتح ما قبل الف شد إِيثِيًّا حاصل شد. (رضی، رکاز الأصول) ایو یا: مثل: اطلحهم از وای بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح واؤ و یائے مشدّد قبل الف، أصله: إوئی بہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد و ثالث برائے فتح ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما قابل یاء گشت ایو یا حاصل آمدہ و یاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزہ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إوئی.

و بنائے اغدودن از بیع وقوة اَبِیْعِ اِقْوَوٰی شود، وقیل: اِقْوِیَاءُ وَعَصْفُورٌ از قوۃ قوٰی. و بنائے قدعمل از قضی قُضٰی بحذف یائے ثالث منسیاً و قدعملیۃ قُضِیَّةٌ و قُضْوِیَّةٌ مانند مُحِیِّ و مُحْوٰی و جحمرش قَضِیًّا، وقیل: قُضِیٌّ و حَلِیْلَابٌ قَضِیَّاءُ. و بنائے دحرجت از قرأ قَرَأْتُ و سبطر قِرَآئِی. و اطمأننت اِقْرَآیَاتُ، و مضار عَشَّ یقرءنی. چوں بنا کنند از روای مثل کوکب، پس جمع بواو و نون کرده ییائے متکلم اضافه نمایند اُوٰی شود.....
ماضی متکلم از افشعراز
 قائلش ابن حاجب
 بعد تخفیف همزه

عصفور: ای و بنائے مثل عصفور بالضم کجنگ. قوی: بالضم و تشدید واو مکور و یائے مشدود. قدعمل: بضم قاف و فتح ذال و کسر میم. قضی: بضم قاف و فتح ضاد و تشدید یاء اصل آن قضی بیه یاء. روزن قدعمل. منسیا: چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است و یا ادغام یائے اول در دوم. قضیة و قضویة: [ای بنائے آن از قضی]. اول بضم قاف و فتح ضاد و یائے مشدود مکور قبل مشدود مفتوح، و دوم بضم قاف و فتح ضاد و کسر واو و یائے مشدود مفتوح، در اصل قضیة بجماریه بود، پس خواه یائے اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضیة گویند، خواه اول را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قضویة شود. مانند محیی: بدو یائے مشدود و محوی. بحذف یائے اول و قلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت گذشت. جحمرش: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم و میم و کسر راء از قضی. قضیا: بالفتح و تنوین، اصله: قضی بیه یاء اول مفتوح دوم مکور، یائے اخیریه نسیا حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاست، و یائے دوم برائے فتوح ما قبل الف شد و با اجتماع ساکنین افتاد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و با اجتماع ساکنین بیفتد محل تا مل ست. قضی: تغلیل قاض در قضی و عدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. حلبلاب: بکسر حائے مہمله و لام اول و سکون بائے موحده گیاهی ست.

قضیضاء: اصله: قضیضای. تکرار عین و لام، یاء بقاعده رداء همزه شد. قرأیت: اصله: قرأت، همزه دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. سبطر: بکسر سین و فتح باء و سکون طاء و راء بنائیش از قرء. قرای: اصله: قرأء، همزه دوم که در لام ست بیاء شد، و چون یاء بعد سکونت حرکت بران ثقیل نباشد. اقرایات: اصله: اقرءت همزه دوم لام بود یاء شد و هنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح الأصول) یقرئی: روزن بقرعیع، اصله: یقرءء، حرکت همزه میانه باول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، و ادغام در سوم نکردند؛ چه در همزه ادغام نشود. چوں بنا کنند: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. اُوٰی: بفتحتین و تشدید یاء؛ چه مثل کوکب از و اوٰی است، یائے متحرک از فتوح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازاؤلوق مثل: اخشوشن الناس ایلولوق الألاق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف هجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شی دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ^{ای نوشتن بصورت سنی} مر اورا ست در وقت ابتدا بااں ووقف بر ااں؛ ولهزاره زیداً و محییء مه جئت بهاء نویسند، ومانند بزید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ووی گردید، واؤاول را همزه کردند چون اواصل، هر گاه جمعش بواؤ و نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وبنگام اضافت بیائے تکلم نون جمع افتاد اووی شد، وبقاعدهٔ مسلمی اوی حاصل آمد. (جار بر دی، رکاز الأصول)

ایلولوق: مثل: اخشوشن، اصله: اولولوق، اگر وزن اولوق فوعل بود اولولوق ست، اگر اصلش افعال باشد بهر تقدیر همزه خواه واؤ از کسره ما قبل یاء شد. خط: وااں عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش برائے آنست که خط دلیل لفظ میباشد، و مراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اهل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، واینجا گاهے حرف ملفوظ نویسند، وگاهے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نه مسکئی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف هجا بود نزد بعضی. یس: ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لهندار آیته و مررت به بدون واؤویاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آاں در حال وقف؛ ولهندامثل: من ابنک؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتداء همزه می خوانند اگر چه در درج از تلفظ افتاده. (شرح الأصول، رضی)

ره زیداً: امر ست از رأی یری که بجهت بقائے آاں بر یک حرف هائے سکتة لاحق کردند.

محییء مه جئت: "ما" استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد وهائے سکت لاحق شد.

بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه بنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مائے استفهامیه و تته ست که مضاف الیه واقع شود، واگر مجرور بحر جرد بهاء نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آاں جائز ست؛ از آنکه جار مجرور بمنزله کلمه واحد هستند چون: عم وسم وعلام إلام. (منه) مانند بزید: حاصلش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یک =

و کتابت اضرین بواو و الف، و اضرین بیاء، و هل تضرین بواو و نون، و هل تضرین بیاء و نون
 بصورت اضر بواو بصورت اضر بی بصورت اضر بون شکل تضر بون مثل تضرین
 باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط ہمزہ اول کلمہ بالف ست مگر در لئلا
 و لثن و یومئذ و حنیئذ و هؤلاء، و متوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، و متحرک بوفق حرکتش اگر
 ای خط ہمزہ متوسط ہمزہ ای حرکت خود
 ما بعد سکون است،

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل سے پیوند، مثل: بزید و غلامی، و همچنین کلمہ کہ کتابت آں بریک حرف مانده باشد اگر چه در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: ہذا اولہ کلمہ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر ایکنہ ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تشبیہ و جمع و نسبت باشد، و وجہ درینمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، و ضمیر وغیرہ مثل جزوست. (شرح الأصول) اضرین: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. اضرین: امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. هل تضرین: جمع مضارع بنون خفیفہ. هل تضرین: واحد مخاطبہ مضارع بنون خفیفہ. باید نوشتند: زیرا کہ نون تاکید خفیفہ را کہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، و آن را کہ بجهت نون محذوف شدہ بود باز آرند. تا مؤکد: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانند قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواهد شد، و میدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدہ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیرا کہ آزاد ر خط صورتے معین نیست اگر چه خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابرست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، و صلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا کہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میاید، و چون در اول کلمہ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد و بالحمد و انفراد و اعلم و اهل و أحد و أحوہ و إشاح. (رکاز الأصول) مگر در لئلا الخ: ای جائیکہ لام ابتدا بر "ان" شرطیکہ آید، و جائیکہ لفظ یوم و حین بکلمہ "إذ" مضاف شود، و جائیکہ ہائے تشبیہ بر اولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف ہمزہ نیز بریں گونه است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواو و بعد کسرہ بیاء و بعد فتحه بالف نوشتہ شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: و حذف نکنند؛ زیرا کہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولی باشد. بخلاف حرکت ہمزہ اخیر کہ ضعیف و در معرض زوال ست، و بعضے ہمزہ متوسط را کہ تخفیفش بخذف و ادغام ست از خط سے اگنند نحو: مسلة و خطیہ، و بعضے صرف مفتوحہ را چون: یسل، بخلاف مضمومہ و مکسورہ. بعد سکون: چون: یسأل و لؤم و یئس.

و بیشتر مفتوحه را بعد الف ننویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو دور فته بیاء دور غیر
 آں بر طبق بین بین، و همزه اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّءٌ و حَبَّءٍ و حَبَّئاً، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آں حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداؤك، نه در مانند مقروءه و بریه،
 و همزه که بعد آں مده بر صورت خشن بود بیفتد،

 ای خط همزه

بعد الف ننویسند: برائے کراهت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، و بعضے همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.
 در مؤجل: ای جائیکه بعد ضمه باشد. در فته: ای جائیکه بعد کسره بود. در غیر آں: برابر ست که مفتوحه بعد فتحه بود چوں:
 سال، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لوم، یا مکسوره بعد آں مثل: ستم، یا مکسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه
 و رؤس. بر طبق: چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه می شود.

بوق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. بیگنند: از بیجا ست که اسم ممدود و منون منصوب را بدو الف نویسند نه به
 نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتاد، و حذف این همزه از روء موافقت تخفیف
 و بودنش در محل تغییر ست؛ و لهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حباء همزه در هر سه حال بیفتد، و اگر مکسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف و قرؤوا، و نزد بعضے اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، و میان این فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف
 نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) خبثا: در نصب و الفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می
 شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بر دی)

مانند آں: که بیش وقف بر هال متصل شوند. بر همزه چوں علامت تشبیه و جمع و نسبت.
 حکم متوسطه: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیرا که حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. جزؤك: بر فتح همزه رأیت جزأك
 بنصب و بجزئك بجر. رداؤك: بضم همزه بواو و بر داءك بکسر بیاء و رأیت رداك، بعضے بیک الف ننویسند یعنی همزه مفتوحه بعد
 الف انگنند چوں: سال، و بعضے بدو الف بصورت رداك. مانند مقروءه: ای جائیکه همزه بعد واو و یائے زائد بود، و تخفیفش بقلب
 و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوند، پس همزه حکم متوسطه نیابد و از خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکاز
 الأصول) بیفتد: برائے کراهت اجتماع مثلین، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را ننویسند، بل یک واو و یا الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیکنند؛ تا التباس بمفرد و جمع مونث نشود. الفی که رابع یا زیاده در اسم یادر فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء در اول در دوم در آخر کلمه

نحو: صدیا، و بعد یاء هم در مانند یحیی و ربی^۱ علما، و الف ثالث اگر از یاء است بیاء نویسند، و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جز بلی و ای و حتی بیاء نوشته اند،

مستهزون: أصله: مستهزون و بر واو که اول همزه مسله است. مستهزین: أصله: مستهزین بر واو او لش همزه مسله. خطا: أصله: خطا. همزه و الف تنوین. و یاء: ای یک یادر مستهزین که آل یائ جمع است، و گاهی بر دو یاء در اینجا باقی دارند، و مستهزین نویسند؛ زیرا که استقلال دو یاء مثل دو واو و الف نیست. (شرح الأصول) و الف: در خطا که الف تنوین است و همزه افتاد. ردائی: ای مهور مضاف بیائ متکلم با آنکه یائ نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه نویسند.

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا از ست و صورت یائ مده مدور، و نیز یائ متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلت در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یائ نسبت مشدداست، و درین هر دو مدره نیا بد، پس گو یادر حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یاء نویسند؛ زیرا که مده نیست. (ص، جار بر دی و غیر آن)

بیکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطا است. یاء بود: ای بیاء نوشته شود. برائے آنکه در اماله و تشنیه مثلاً یاء می شود، برابر است که بدل از واو باشد نحو: أعطی و ارتضی و استصفی و معطی و مرتضی و مستصفی، خواه بدل از یاء چون: أعی و استسقی و مرمی و مستثنی، یا نه از واو بود نه از یاء، مثل: جلی و قهقری، و اگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند چون: أرطاة و مستثناة و أعطاه و أغناه بالف نویسند، و إحدىها مثلاً شاذست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء است بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. علما: تا میان علم و غیر علم فرق شود، و عکس نکردند؛ زیرا که غیر علم مقدم است، پس هر گاه در ان بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چون: رمی، و اگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند الف نوشته شود. و اگر نه: ای بدل از یاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چون: دعا و عصا. بهر دو نگارند: ای بالف و یاء؛ زیرا که الفش یا از واو است بدلیل بدل آن بقاء در کلنا خواه از یاء بدلیل اماله آن. جز بلی: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، و ای و علی بنا بر آنکه الفش در إليه و علیه یاء شود و حتی بر ای محمولست. (شرح الأصول) بیاء نوشته اند: زیرا که الف مجهول الاصل است، و همچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما و اما و إذا، و همچنین حرف بجاومتی و آنی بیاء نوشته شود برائے اماله.

دو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر است و جنس اول بعد ادغام یکے نویسند
چوں: **فَرَّ وَبَتُّ**، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعمما وأما وإلا بخلاف
قیاس ست، **والف الله** ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزہ اسم در بسم الله الرحمن الرحيم، و ہمزہ
ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیرا کہ آنچه در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. بت: بروزن بعث، اینجا حرف دوم تائے ضمیر است واول ہم
تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند: زیرا کہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست و جنس
اول یک حرف ننویسند چوں: بدر ککم؛ زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.
نہ وعدت واللحم: این جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگر چه حرف دوم ضمیر است ووال تاء بدل شدہ مدغم میگردد،
لیکن تاء ووال یک جنس نیست، ودر اللحم اگر چه ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمہ دیگر ست،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ
میگردد. أما: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" یا "ان" مصدریہ یا شرطیہ و"ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر درآن لا.
بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، واللذین تشنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللذان واللذین را بران حمل کردند، و ہمچنین اللاء
بلام نویسند؛ تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللذون واللذاتی واللذاتی واللذاتی واللذاتی را بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. ننویسند: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. در بسم الله: برائے کثرت استعمال؛ چہ در
اواکل امور گفتہ و نوشته میشود، ودر باسَمِ الله فقط و باسَمِ ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا﴾
(ہود: ۴۱) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آزمای خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ
رَبِّكَ﴾ (العلق: ۱) بآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، و ہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)
و در میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگرود نحو: زید ابن خالک، وتوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ این باب
مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)
دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که بعد لام جریا تاکید بود در مانند لب تماش بیفتد، در مثل دهن همزه اش فقط چوں: للبن
 ای الف لام تعریف ای الف لام هر دو
 وللدهن. بیگنند همزه وصل را بعد الف استفهام، مگر همزه ال که اثباتش رواست نحو:
 الرجل، والف هیا در هذا وهذه وهذان وهذين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها
 ذاك، والف ذلك وأولئك وثلث وثلثين ولكن ولكنَّ، واكثري إبراهيم وإسماعيل
 وإسحق را بے الف وداود را بیک واؤ، ولبعض سليمان وعثمان ومعوية را بے الف نویسد،
 ومی افزاید الف بعد واؤ جمع که در فعل ست و ضمیر مفعول بدون پیوسته:

وبعض نمی افزاید

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. تماش بیفتد: برائے کراهت اجتماع سه لام.
 دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگرود چوں: لا لدهن. بیگنند: برائے کراهت مثلین
 وولات وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضی) الف استفهام: نحو: ابنک در ابنک واصطفی در اصطفی.
 همزه ال: ای همزه مفتوح از اں باشد یا بمن الله. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
 هؤلاء: الف اینها از خط انگنند: زیرا که استعمال هائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)
 نه در ها تا: زیرا که اینها کثیر الاستعمال نیست، در اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که هاء را نیز
 متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی "شرح الأصول" و"الشافیه" ورضی گفته:
 کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن
 این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش هائے تنبیه و آخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیگنند برائے کثرت
 استعمال ای الف "ذا" و"میکه بالام وکاف، و"أولاء" هر گاه یکاف مرکب شود هائے تنبیه بر هر دو نیامد.
 لکن: مشد مشبه بالفعل. بے الف نویسد: ای داود را بیک واؤ و ابراهیم تا معاویه بے الف نویسد؛ برائے کثرت استعمال،
 ودر داود برائے کراهت دو واؤ هم، و بسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، و حکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه
 هر الف را که متوسط و بما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: کفرین و نصرین و سلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)
 در فعل ست: احتراز است از واؤ جمع در اسم نحو: مسلموا المدینة، و بعضی در اسم هم نویسد.
 ضمیر مفعول: [احتراز است از مثل: ضربوه وضربوک.] و همچنین نون جمع چوں: یضربون؛ چه واؤ درین وقت متوسط میشود،
 و در ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیرا که واؤ در آخر است و کلمه تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگرود، چون: قدروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا
 شود از منه، وواؤ بعد عمرو و در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر اولاء برائے موافقت
 اولئك، ودران از جهت مخالفت إليك، ودر اولو بواسطه متابعت اولى، ودران از جهت مفارقت
 اى، و حرف وشبه آنرا جزمی با کلمه "ما" که حرف ست متصل نویسند،
 برائے عدم استقلال آن

تا بواؤ الخ: بخلاف واؤ واحد که بعد آن الف نویسند، رضی گفته: زیرا که واوش لام کلمه است واز کلمه منفصل نیست پیوسته نوشته
 شود چون: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود وواؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقه بجاست، لیکن در خط
 و تصویر نفعی نه بخشد، پس اولی آنکه گفته شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع متمایز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
 اگر گوئی: التباس وواؤ جمع بواؤ عطف در صورتی که منفصل نوشته شود، چون: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکه هر گاه بعضی جاها التباس بود طرماً للباب همه جانوشند، کذا فی "الرضی".
 لم يقصدوا: آوردن این مثال برائے تشبیه بر اختلاف؛ چه بعضی بعد وواؤ جمع در مضارع الف نویسند.

در مائتان: [ای افزاینده الف در مائتان تشبیه]. [جمع را چون: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا که صیغه مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتاده، بخلاف تشبیه. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائة می افزاینده. تا جدا شود: و هم برائے کثرت استعمال؛ و لهذا در قافیه تفرقه نکردند که قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) وواؤ بعد عمرو: می افزاینده الف وباء؛ تا بمصوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
 در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست که بعد عمرو آید، نه بعد عمر، و اگر عمرو مصغریا مضاف بمضمر یا در
 قافیه بود نویسند؛ چه در تصغیر مرد دو لفظ یکے باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جاز نبود، و در قافیه که عمرو گنجد
 عمر نه گنجد. (جار بردی، شرح الأصول)

تا تمیز: و عکس نکردند؛ زیرا که عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردی، شرح الأصول)
 عمر: [بضم عین و فتح میم]. علم برائے کثرت استعمال نه عمر بمعنی زندگی. اولو: واولو اسم اولی بتصرف است از ایلی حرف
 جر. بواسطه متابعت: همان واؤ ست در حالت نصب وجر. وشبه آنرا: ای اسمائے شرط و استنبهام. (رضی)
 جز مئی: تا بغیر یاء که موجب التباس ست لازم نیاید. ما که: بشرطیکه غیر مصدری بود؛ چه مصدری جزوما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال بما بعد کننده بما قبل، و اما اسمیه منفصل ست بیچ اتصال نخواهد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأینما وکَلما، چنانچہ آن ناصبہ وین شرطیہ با "لا"، ویوم و حین با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ الخ: "آن" ناصبہ بالا متصل نویسند؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و همچنین "ان" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و این احتراز است از "ان" و "ان" محققہ از مشدودہ، و ہنگام وصل نون را نویسند؛ برائے تاکید اتصال خطی.
بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المرفقة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نقحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

		رنگین مجلد
تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعيات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حسن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الایواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریمہ	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
پندنامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنانگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (مینی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ